

Fig.1. Ydre, set fra vest. NE fot. 1990. - *Exterior seen from the west.*

ONSBJERG KIRKE

SAMSØ HERRED

Kirken kaldes Hellig Kors kirke.¹ Sognet omtales 1424.² Kongen havde patronatsretten frem til 1661, da den overgik til Joachim Gersdorffs arvinger sammen med kirkens andel af tiende. Kongens andel forblev hos bispnen af Århus; men i 1670 tilkendtes den arvingerne mod erstatning til bispestolen.³ Kirken har tilhørt øens skiftende ejere (s. 2558), indtil den overgik til selveje 1914.

I sognet ligger Bisgård, der før reformationen tilhørte Århus bispestol.⁴ Derefter var den præstegård, indtil Sophie Amalie Moth 1689⁵ inddrog den som hovedgård og i stedet overlod præsterne en øde bondegård i Besser. Det er antagelig fra denne tid Onsbjerg blev *anneks* til Besser. I sognet ligger også Hjortholm voldsted.

Sagn. Ved en hovedreparation af kirken kasseredes en gang en meget svær kirkedør af egeplanker, som sagdes at være kommet fra Hjortholm slot.⁶ Krucifikset, som måske har givet navn til kirken, er blevet sat i forbindelse med »den hellige mand«, der som den første kom til Samsø for at forkynde kristendommen og som altid havde det med sig. Han druknede af Pillemarks beboere i havet, efter at han havde døbt dem i et vandhul vest for byen. Vandhullet blev siden kaldt »den hellige kilde«. Han begravdes øst for kirkens kor.⁷

Fig.2. Søndre kirkegårdsportal, set fra syd (s. 2672). NE fot. 1990. - South gateway into the churchyard seen from the south.

Kirken ligger i den vestre udkant af landsbyen, noget hævet over denne, mens terrænet stiger yderligere mod vest.

Kirkegården har bevaret sine gamle grænser mod øst, syd og vest, mens der 1906 er foretaget en udvidelse mod nord. Omkring en oval dam vest for kirkegården er anlagt et mindeanlæg med en krans af ældre gravsten. En regulering af kirkegården er foretaget 1953.⁸

Hegn og indgange. Syd- og vestsiden samt østre halvdel af nordsiden hegnes af rå kampestensdiger. Reparationer af disse nævnes utallige gange i 17- og 1800'rne.⁹ Mod øst er bøgehække og birketræer over en høj kampestenssætning. Udvidelsen hegnes af mure af gule tegl over sokkel af kløvet kamp. Muren dækkes af vingetegl og indersiden prydes af fladbuede nicher.

Hovedindgangen er mod øst i sydsiden gennem en muret køreport og lage, der dækkes af seldtagstillede vingetegl (fig. 2) over en blok-tandgesims. De kurvehanksbuede åbninger er falsede mod syd og har dybe anslagsfals mod nord. Porten nævnes første gang 1725,¹⁰ men er formentlig opført i 1500'rne. Mod nord findes en, antagelig samtidig, fodgængerlåde med identisk udformning.

Længere mod vest i syddiget, ud for våbenhuset, er en fodgængerlåde flankeret af stolper. Denne ønskedes 1911 udskiftet med en muret portal som de ældre.¹¹ I porten og de ovennævnte låger hænger hvidmalede gitterlåger af

træ. En låge mod vest nævnes 1912,¹² men er nu erstattet af en nedgang til ovennævnte mindeanlæg.

En *†rist* nævnes 1731, hvor der behøvedes egetræ til en ramme.¹⁰ 1867 blev risten i søndre indgangslåde taget bort og erstattet af tre stentrin. Risten henlå endnu 1919 i kirkens materialhus, men skænkedes nævnte år til Nationalmuseet.¹³

På kirkegården findes en spredt bevoksning af træer, bl.a. kirsebær.

Bygninger på kirkegården. Vest for tårnet ligger en material- og toiletbygning af gule tegl med halvtag af eternit.

I sydjurens østre ende indgår dele af en *†kirkelade*, hvis vestgavl (fig. 2) har været sammenbygget med køreporten, og som har strakt sig mindst 17,3 m mod øst. Det bevarede murværk, der har udgjort ladens nordside og en kort stump af vestgavlen, er udvendig af tegl og indvendig af rå kamp. Murresten overdækkes dels af munke og nonner, dels af vingetegl. Kirkeladen er sandsynligvis nedrevet o. 1800, dens rester omtales 1813 og 1833.¹⁴

Et 1911 og 1919 planlagt ligkapel blev ikke opført;¹⁵ i stedet indrettedes 1939 kapel i nordre våbenhus.

Fortov. 1900 ønskedes grunden sænket på begge sider af skibet og belagt med cement for at forebygge fugtighed i kirkens mure.¹⁴ Stenbrolægningen omkring kirkens vestre halvdel blev 1922 lagt i et tre tommer tykt betonlag.¹¹ Betonfortovet langs kirkens nordside fjernedes

Fig.3. Landsbyplan 1794. - Village map.

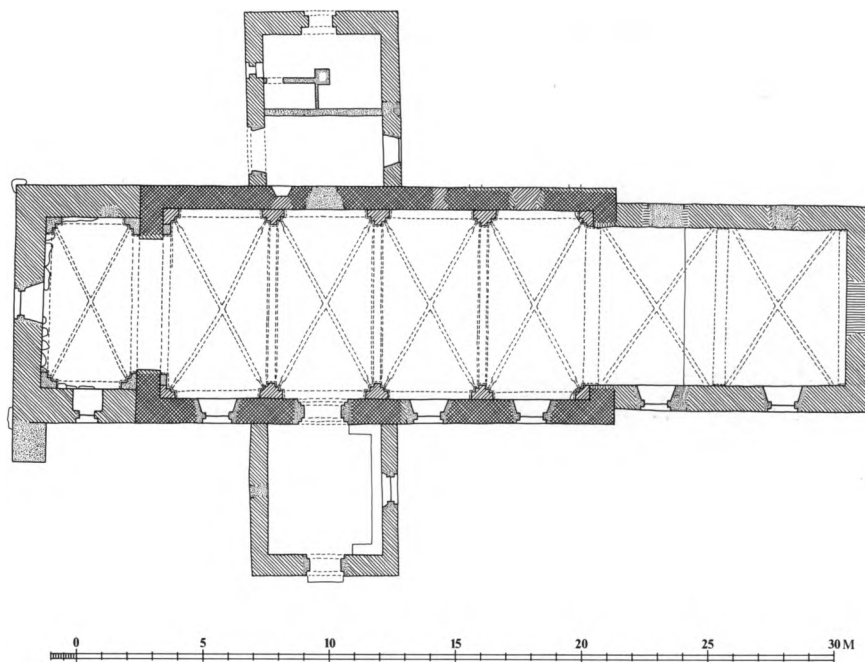

Fig.4. Plan. 1:300. Målt af HeJ 1981, suppleret og tegnet af Mogens Vedsø 1991. Signaturforklaring s. 9. - Ground-plan. Key on p. 9.

1959-62 og erstattedes af groft ral.⁸ Senere er det støbte fortov også fjernet ved korets østgavl, mens det endnu er i behold langs kirkens øvrige mure.

BYGNING

Af den oprindelige kirke, der er opført i midten af 1200'rne, er skibet bevaret, mens koret o. 1400 erstattedes af et nyt og større. I middelalderens løb blev kirken udvidet med fem tilbygninger. Af de to våbenhuse i nord og syd er førstnævnte opført i slutningen af 1400'rne, mens tårnet tilhører første halvdel af 1500'rne. Et $\uparrow$ sakristi ved korets nordside og en $\uparrow$ tilbygning, hvis bestemmelse er usikker, ved skibets nordside er nedrevet. Orienteringen er omtrent solret.

Skibet, af hvilket kun langmurene og vestgavlen er bevaret, er regelret udstukket og dets udvendige mål er proportioneret over to kvadrater. Skibets vestre gavltrekant blev nedrevet ved tårnets opførelse, mens den østre sandsynligvis forsvandt i forbindelse med en forhøjelse af det senere kor (s. 2678).

Materiale og teknik. Skibets mure er opført af røde munkesten i munkeforbandt. Oprindelig murbehandling kunne tidligere ses fra loftsrummet over nordre våbenhus.¹⁶ Skibets falsgesims er bevaret på nordsiden. Endnu ved våbenhusets opførelse stod skibet i blank mur, dog med en, sandsynligvis oprindelig, $\uparrow$ kalkmalet dekoration på gesimsens underste binderskifte, der foroven og forneden bræmmedes af røde 1,5 cm brede striber, hvorimellem der med 8 cm.s afstand forløb skrå striber af samme farve og bredde.¹⁷ Nordmurens østligste del synes delvis ommuret (jfr. s. 2677). Skibets murhøjde ved nordøsthjørnet andrager 4,35 m målt mellem nuværende jordsmon og overkanten af gesimsen.

Døre og vinduer. Skibets norddør er bevaret i tilmuret stand. Indtil 1939 stod dørens yderside som en halvsten dyb blanding med rundbuet halvstensstik. Indvendig er døren vandret overdækket med planker. Den store forskel i indre og ydre bredde antyder smigede karme. Syddøren sidder på oprindelig plads, men er 1871 helt omformet til en mod begge sider falset, spidsbuet åbning.¹⁸ Af de oprindelige, smigede

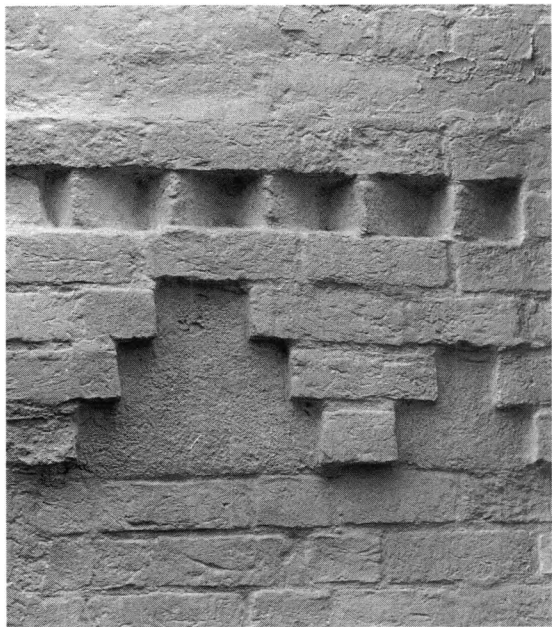

Fig.5. Detalje af trappefrise på korets nordmur (s. 2674). NE fot. 1990. - *Detail of moulded cornice on the north wall of the chancel.*

vinduer er bevaret to på nordsiden henholdsvis øst og vest for døren, sidstnævnte fremtræder som udvendig blænding. Det rundbuede, let fladtrykte, halvstensstik er delvis muret af kileformede sten og er på undersiden dækket af et groft, ujævnt pudslag, der afsluttes ca. 3 cm fra yderkanten. Lysningen er opmuret af kantstillede sten. Vinduet måler 162x83 cm i ydre murflugt. Øst for våbenhuset ses endnu et vindue, der er helt tilmuret, men formentlig identisk med førnævnte.

Indre. Skibet har oprindeligt haft fladt loft med bjælkerne liggende på murkronen, idet et ca. 1 cm tykt pudslag på væggene når helt op til dennes overkant.

Ændringer og tilføjelser. Kirkens første store forandring er opførelsen af et nyt *kor*, der må være væsentlig større end det oprindelige, omend det er både smallere og lavere end skibet. Materialet er munkesten i munkeskifte.¹⁹ Nederst i gavlen er indmuret to symmetrisk placerede, vandretliggende romanske gravsten. Korets senere forhøjede langmure afsluttes foroven af en gesims bestående af en tre skifter høj trappefrise (fig. 5) og herover et savskifte med

skæve tænder. Frisen er endnu velbevaret i nord, blot afbrudt af et sekundært vindue i vestfaget, mens der i syd kun er et mindre parti længst mod vest. I nogle af nordsidens frisefelter ses oprindelig puds, der er vandret afskåret forinden, mens murværket i øvrigt har stået i blank mur. Tilsvarende trappefriser kendes fra flere vestsjællandske kirker og dateres skønsvist til o. 1400.²⁰ Endnu 1874 var bevaret et savskifte på østgavlen lidt højere oppe end langmurenes tilsvarende skifte (fig. 6). Det har formentlig drejet sig om den sidste rest af den oprindelige gavldekoration. Dele af gavltrekanten må indgå, i ombygget stand, i den nuværende, forhøjede gavl.

Et bredt og relativt lavtsiddende vindue i østgavlen er sandsynligvis ældre end korets forhøjelse og kan være oprindeligt, idet det fladrundbuede halvstensstik ikke bryder det ovennævnte savskifte. Vinduet fremtræder nu helt tilmuret i krydsskifte i begge murflugter.

O. 1462 (jfr. kalkmalerier) forsynedes skibet med *hvælv*. De fire fag krydshvælv bæres af piller med afrundede kragbånd, dog er båndet på den sydvestre hjørnepille retkantet. Gjordbuerne er nærmest rundbuede med en spinkel fals til begge sider, mens skjoldbuerne ved langvæggene er spidsbuede og glatte. Skjoldbuerne ved endevæggene har tydeligvis haft fals som gjordbuerne; heraf ses bevaret en rest i nordvest. Hvælvenes ribber er halvstens, på det nederste stykke dog kun kvartstens.

Nordre våbenhus er en stor, statelig tilbygning (fig. 8) fra sidste halvdel af 1400'rne, noget forstyrret 1939, da den søndre halvdel afskiltes og omdannedes til ligkapel. Våbenhuset er opført af slet brændte munkesten i munkeforbandt.²¹ Oprindelig fugebehandling iagttages kun i det indre, hvor fugerne er glattede. Begge langmure afsluttes af en falsgesims. Gavltrekanten prydes af tre spidsbuede højblændinger over savskifte i tagfodshøjde. I den midterste og bredeste blænding er en smal lyssprække med aftrappet afdekning og derover en skævt anbragt skjoldblænding. Gavlen afsluttes med glatte, tagstensafdækkede kamme med en kraftig, brynet top-tinde og spinklere fodtinder.

Fig.6. Ydre, set fra nordøst. Akvarel af Magnus-Petersen 1874. - Exterior seen from the north-east. Watercolour 1874.

Nordgavlens dør er falsat med fladbuet halvstensstik i spidsbuet spejl; indadtil er døren vandret overdækket med planker og har kraftige bomhuller til stængebom. I vest er bevaret et lille, fladbuet vindue i spidsbuet spejl, mens det indvendigt sidder i en helstens dyb, fladbuet niche. Vinduet tjener i dag som friskluftsindtag til oliefyret. Et lignende vindue længere mod syd i vestmuren forsvandt ved gennembrydning af døren til ligkapellet. Sporene af endnu et vindue ses, i helt tilmuret stand, midt på østmuren. Denne åbning er fladbuet såvel udad- som indadtil. Våbenhusets oprindelige styrtrumsloft er bevaret i bygningens nordre halvdel,²² mens loftet ligger 1,4 m højere, svarende til murkronehøjden, over ligkapellet. En trappe fornyet 1871,¹⁴ 1939 og atter 1966 giver adgang til kirkens lofter.

Tårnet må være opført i første halvdel af 1500'rne; det er jævnbredt med skibet, men kort i øst-vestlig retning (fig. 8). Murværket er af

munkesten i munkeskifte over syldsten, der træder frem udvendig ved vesthjørnerne samt indvendig ved alle tre vægge.²³

Tårnrummet forbindes med skibet gennem en spidsbuet, glat tårnbue brudt igennem skibets oprindelige vestgavl og overdækkes af et nyere, mellem 1871 og 1881 indbygget, krydshvælv af små, gule mursten. Hvælvet bæres af fælsede hjørnepiller og spidsbuede skjoldbuer.²⁴ I syd findes et oprindeligt vindue, der udadtil har halvstensfals og -fladbuestik. Indadtil overdækkes vinduesnichen, der til hver side er en hel sten bredere end lysningen, af tre helstens dybe, fladbuede halvstensstik, som falder trinvis udefter. Vinduet har skrå, pudset bund til begge sider. Det var åbent endnu 1809, men blev tilmuret senest 1871.²⁵ Ved genåbningen 1966 konstateredes rester af blyindfattede, rhombeformede ruder fastmurede i en hugget glasfals. Den østre karm fremviste spor af to sæt vindjern, mens den vestre var behugget, formentlig ved en se-

Fig.7. Indre, set mod vest. NE fot. 1988. - Interior to the west.

nere indsættelse af en trækarm. Over det nuværende vindue i vest fra 1871 ses sporene af et ældre rundbuet vindue og forneden rester af en dør af samme bredde som det nuværende vindue. Døren er formentlig indsat o. 1812, da tårnrummet en kort årrække tjente som våbenhus (jfr. s. 2679), mens vinduet må være noget ældre.²⁶

Adgangen til tårnets øvre stokværk foregår fra skibets loft gennem en smal fladbuet dør i mellemstokværkets østmur.²⁷ Denne etage har fladbuede glugger mod de tre frie sider med bredere inderparti og en halvtstensfals udadtil. Den søndre glug er tilmuret og ydersiden skjult af en nyere skalmuring. Umiddelbart over stokværkets gulv er en række bjælkehuller, der ved hjørnerne er radiært anbragte.

Klokkestokværket, der er ualmindelig lavt, har til hver side to fladbuede, udadtil falsede

glamhuller, som indvendig sidder i fladbuede nicher, hvis bund er i niveau med gulvet. I denne højde er tillige anbragt en række bjælkehuller svarende til mellemstokværkets. Tårnets øst- og vestmur afsluttes foroven af en tredobbelts falsgesims. Nordre gavltrekant har 11 let brynede kamtakker. Ved to savskifter, deraf det nedre i tagfodshøjde, er gavlen delt i to blændingsbælter. I det nedre er yderst to cirkelblændinger og herimellem to større blændinger afsluttet med fladbuede tvillingstik på en affaset konsol. I det øvre bælte er en enkelt blænding overdækket med to trapestik, ligeledes på en affaset konsol. Sydgavlen er opmuret af små teglsten 1880 som en kopi af den nordre.¹⁸ På søndre gavltop er et nyere sortmalet jernkors, der har gammel hævd. 1911 ønskedes korset forgyldt, hvilket dog blev opgivet 1914.²⁸ Et jernkors på dette sted omtales hos Thurah.²⁹

Fig.8. Tårnet og nordre våbenhus (s. 2675 og 2674). NE fot. 1990. -

Tower and north porch.

Søndre våbenhus (fig. 9) er opført i den seneste middelalder af munkesten i munkeskifte.³⁰ Flankemurene er afsluttet af tredobbelte falsgesimser. Gavltrekanten, der har 11 moderne, brynede kamtakker, brydes kun af en retkantet, formentlig nyere, glug.³¹ Den spidsbuede, fælsede dør i gavlen, indsat 1871, flankeres af to små, lavtsiddende cirkelblændinger, tvn. 28 cm. I vestmuren ses udvendig spor af et smalt, fladbuet vindue. 1818-22 omtales våbenhusets vinduer som tilmurede.¹⁴ Det nyere støbejerns vindue i østmuren er samtidig med døren.¹²

†*Sakristi*. Ved nordsiden af korets østfag har ligget en formentlig sekundær, nu nedrevet, til-

bygning. Ved begravelser i området er ved flere lejligheder påtruffet fundamenter af rå kamp og teglbrokker.³² En dør fra koret til sakristiet spores såvel ind- som udvendig. Sidstnævnte sted ses dele af dørens fladbuede halvstensstik med et prydkifte, der tilsyneladende er opmuret af bindere. Dørens top brydes udvendigt af en indmuret gravsten.

†*Sakristi?* Udvendig på nordsiden af skibets østre fag (fig. 44) ses en tilmuret, fladbuet dør, og til begge sider for døren anes borthuggede ca. 47 cm brede fortandinger fra mure, der begge har haft en højde af 180-90 cm over nuværende jordsmon. Murene har været i forbandt

Fig.9. Ydre, set fra sydøst. NE fot. 1990. — *Exterior seen from the south-east.*

med skibets nordmur, hvilket synes at skyldes en partiel ommuring af denne ved opførelsen af tilbygningen og gennembrydningen til døren. Herpå tyder uregelmæssigheder i skiftegangen, bl.a. en tendens til overtallige bindere. Tilbygningen kan, trods den usædvanlige placering, have tjent som sakristi, muligvis mens koret var under ombygning o. 1400.³³

Eftermiddelalderlige ændringer og tilføjelser. En *forhøjelse og overhvalvning* af koret er sandsynligvis samtidig med en nyindretning af dette 1596 (jfr. s. 2684). Langmurene forhøjedes ca. 1,4 m, hvorved koret bragtes under fælles tag med det lidt bredere skib. Forhøjelsen er af munkesten i krydsskifte og afsluttes med en falsgesims.³⁴ Taggavlen er glat med 11 brynede kamtakker, der, især for den søndre dels vedkommende, er noget ommurede med små teglsten. Et fladrundbuet vindue i vestfagets nordside, der til-

muredes 1871, er formentlig samtidig med forhøjelsen.¹²

I forbindelse med forhøjelsen indbyggedes to fag krydshvælv med stærkt kuplede kapper. Begge bæres i nord og syd af murede forlæg i forhøjelsens mure,³⁵ mens der mod både øst og vest findes runde, let tilspidsede skjoldbuer. Førstnævnte er helstensbred og er sandsynligvis foranlediget af tilstedeværelsen af ældre murværk fra korets oprindelige gavltrekan. Den vestre bue danner sammen med skibets østligste en gjordbue, hvis detaljer nu skjules af moderne ommuringer og overpudsninger, jfr. kalkmalerier, hvilket også er tilfældet med gjordbuen mellem de to korfag. Endnu 1874 var gjordbuen og den vestre skjoldbue tilsyneladende udstyret med spinkle false af samme art som i skibet. Korhvælvene har lave, murede topforstærkninger, ca. 55x70 cm.

Fig.10. Indre, set mod øst. NE fot. 1990. - Interior to the east.

En kraftig *støttestøtte* af små tegl på tårnets sydside omtales første gang 1803 og ønskedes helt ombygget 1813.³⁶

1812 afskilttes tårnrummet til »våbenhus« (jfr. Tranebjerg s. 2581) i stedet for det søndre, der var indrettet til krudtmagasin, og der indsattes en dør i vestmuren (s. 2676). Et »for lang tid siden opsat skillerum ... er endnu ikke opmuret«, hvilket må betyde, at skillevæggen var af bindingsværk, der manglede murede tavler; disse opmuredes året efter.¹⁴

I 1870'erne udførtes en stabilisering af hvælvene, ved hvilken skjoldbuen i vest samt gjordbuen i koret og mellem kor og skib blev undermurede.³⁷

†*Gulve*. 1715 var alter- og kirkegulvet forfaldent, hvilket afhjælpes med 1000 store mursten,

og atter 1725 behøvedes 400 lybske sten til udjævning af gulvet,¹⁰ der 1852 fornyedes helt. 1871 lagdes ved altret indenfor knæfaldet et bræddegulv, der allerede 1881 var fortæret af svamp og erstattedes af røde og gule teglfliser.¹⁴ 1914 ønskedes gulvet under stolestaderne fornyet med brædder på cementunderlag; 1951 nævnes murstensgulv sammesteds.¹²

**Gulvflise*, 18,8x18,8x2 cm, fra 1500'ernes slutning. Af rødbrændt ler med mørk, næsten sort, stærkt slidt glasur og prydet af en indridset dobbeltlilje og trefligede hjørneblade.³⁸ Fundet ved udgravning til nyt varmeanlæg, nu i Nationalmuseet (inv. nr. D13264).

Vinduer. I skibets sydside ses i andet fag umiddelbart vest for vinduet den vestre side af et formentlig sekundært vindue. Øst for sydsidens

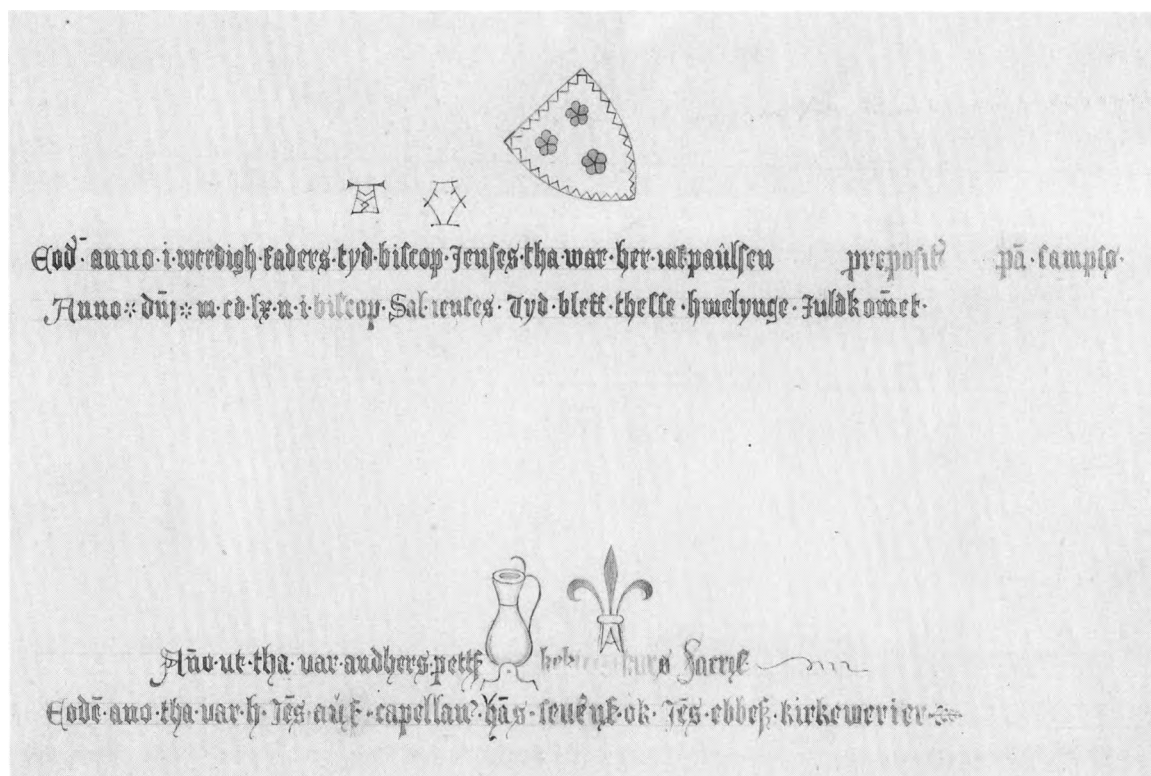

Fig.11. Kalkmalede indskrifter, hvori indgår årstallet 1462. På østkapperne i skibets første og andet fag. Farvelagt tegning af Jacob Kornerup 1893 (s. 2681). - Mural painted inscriptions including date 1462. On the east cells of the nave's first and second vaults. Colour drawing by Jacob Kornerup 1893.

vindue i korets andet fag ses østsiden af et vindue, der er sekundært i forhold til såvel koret som dets forhøjelse.

1807 ønskedes de mindste vinduer udskiftet med nye, hvilket året efter præciseredes som to, hvoraf det nederste i kirken var direkte ubrugeligt. 1809 ønskedes det nordre vindue i korets vestfag suppleret med flere, hvilket dog ikke blev bragt til udførelse. Samme år var kirkens øvrige vinduerne under arbejde, blot manglede nogle ruder til indsættelse i det vestre og søndre vindue i tårnet. Endnu 1814 nævnes førstnævnte som ringe, men 1816 har kirken fået nye lyse vinduer. 1851 ytrede kirkesynet, at et nyt vindue burde indsættes lige over for prædikestolen, og at vinduet i kirkens vestre ende var brøstfældigt. Det følgende år udstyredes kirken med fire nye vinduer.¹⁴

1869 fandtes det ønskeligt at erstatte de gamle trævinduer med nye jernvinduer. 1871 indsattes

de endnu bevarede syv rundbuede vinduer med stel og sålbænk af støbejern, to i koret, tre i skibet, et i våbenhuset og et i tårnets vestmur.¹⁴

Tagværkerne er alle nyere af fyr, dog med enkelte genanvendte stykker egetømmer.

†Tagbeklædning. Kirkens tegltage nævnes første gang 1715 og 1725, sidstnævnte år ønskes tagsten til erstatning for de gamle hulsten.¹⁰

Opvarmning. 1883 ønskede sognets beboere opsat et varmeapparat i kirken, hvilket skete det følgende år i form af to kakkelovne i nordøsthjørnet af henholdsvis tårnrum og skib.¹⁴ Et nyt varmeapparat blev taget i brug 1909,¹⁵ mens det nuværende oliefyrede centralvarmeanlæg med kedel i nordre våbenhus er udført 1966.

Kirken står udvendig hvidkalket, og tagene er hængte med røde vingetegl. Våbenhusets indre overdækkes af et fladt bjælkeloft og alle gulve er lagte af gule tegl på kant. Korets gulv er hævet et trin over skibets.

Fig.12. Udsnit af kalkmalet indskrift fra 1462, delvis forvandsket som følge af flere restauringer. På østkappen i skibets andet fag (s. 2682). NE fot. 1983. - Mural painted inscription 1462 on the east cell of the second vault in the nave. The inscription is somewhat corrupted due to several restaurations.

KALKMALERIER

1893 blev kirkerne på Samsø undersøgt for kalkmalerier af Jacob Kornerup, der for Onsbjergs vedkommende fremhævede to indskrifter i hvælvingerne. Indskriften i skibets første fag, fundet året før, var dog omtrent forsvundet som følge af en delvis ommuring af hvælvingen (jfr. s. 2678). En kopi udført af grev Frederik Danneskiold-Samsø blev derfor lagt til grund for en nymaling i forbindelse med restaureringen 1894.³⁹ Dette år afdækkedes desuden en dekoration på undersiden af gjordbuen mellem første og andet fag. 1914 blev inskriptionerne frisket op og et par tilføjelser foretaget.⁴⁰ Ved nedtagelsen af et epitafium 1915 fremkom atter kalkmalerier, denne gang i skibets tredje fag. De blev undersøgt af Poul Nørlund 1915 og af Eigil Rothe 1916, men fandtes for fragmentariske til at kunne bevares. Det samme gjaldt to kalkmalede epitafierammer, som kom frem på korets

nordvæg ved en kalkning 1935. Inskriptionerne i hvælvingerne led en del skade i forbindelse med installationen af et nyt orgel 1966. En genrestaurering foretaget af Olaf Hellvik 1969 kom derfor til at gælde en frilægning af de bemalede felter og en rekonstruktion af rekonstruktionen fra 1914.

1) I 1400'ernes slutning, sandsynligvis kort efter 1482, er der på de nyindbyggede hvælvinger malet et våbenskjold, en række bomærker samt to indskrifter.

På østkappen i skibets 1. fag (jfr. fig. 10) ses et våben for Jens Iversen Lange, biskop i Århus 1449-82, samt omkring det spidse skjold bomærker: Et græsk kors, en figur bestående af tre arme, hvoraf den ene er forsynet med krog og de andre med tværarme, som kors; endelig to kantede figurer med zig-zag-mønster. I kappens nederste del samt på gjordbuen herunder findes den efter grev Danneskiold-Samsø's aftegning

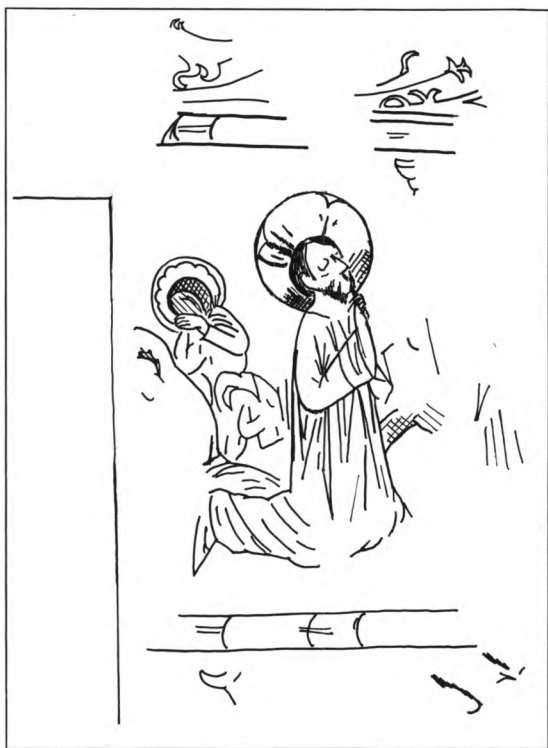
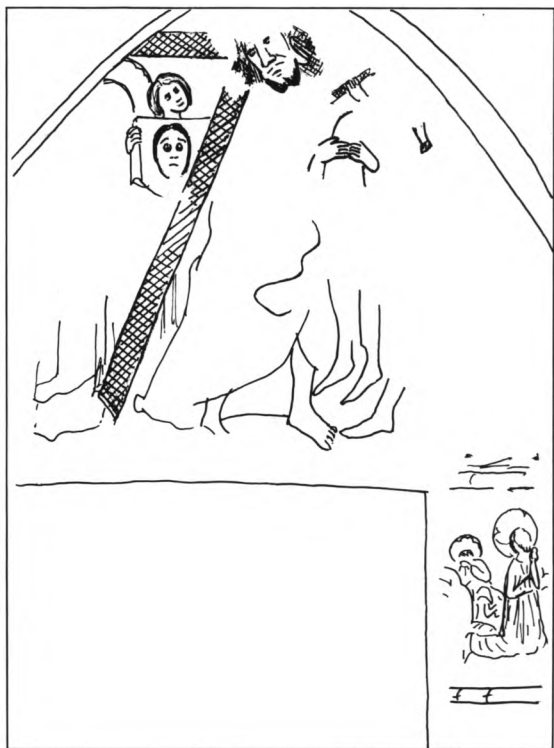

Fig.13a-b. †Kalkmalerier fra o. 1425 omkring norddøren (sml. fig. 14a-b). Tegnet af Ulla Kjær 1992 efter fot. af Poul Nørlund 1915. - †Mural paintings, c. 1425, round the north door, cf. fig. 14a-b.

rekonstruerede indskrift i minuskler af gotisk type: »Eod(em) anno i werdigh faders tyd biscop Jenses tha war her iak paulsen ... preposit(us) ... pa(a) sampsø«, samt »Anno d(omi)ni mcdlxii i biscop Sal. ienses Tyd bleff thesse huelle lunge Fuldko(m)met«. ⁴¹

Østkappen i *skibets* 2. fag (fig. 12) rummer bomærke formet som det trearmede i første fag, blot med to kroge på den ene arm, ⁴² en fransk lilje med stor, tvedelt rod samt en stiliseret kande. Den sidste bryder halvvejs ind i en minuskelinsskription, anbragt som i første fag: »A(n)no ut tha var andhr(ea)s pers - kek kurø Saeme(?)«, samt »Eode(m) ano tha var h ies aus capelas ha(n)s senens ok Je(n)s Ebbes kirkeverier«. ⁴³

Indskrifterne flankeres af borter bestående af overlappende bølgelinier, mens der på kapperne kant, langs med gjordbuerne, er skråt udløbende linier, til dels rullet op og afsluttet i spiraler, jfr. samtidige dekorationer i en række østjyske kirker. ⁴⁴ Undersiden af gjordbuen mellem

skibets første og andet fag bærer en kæde af kantede firpas. Hele udsmykningen står i rødbrunt.

2) 1914 blev der på vestre side af gjordbuen mellem skibets andet og tredje fag malet: »Anno domini 1914 gik denne Kirke over til Selveie«. Fra samme tid er sikkert en fransk lilje med stort rodnet på tredje fags østkappe, ligesom indskriften rødbrun.

†Kalkmalerier. 1) Midten af 1200'rne. Formentlig fra kirkens opførelsestid stammer en udvendig murdekoration på skibets nordside, jfr. s. 2673.

2) (Fig. 14a-b) o. 1425. På nordvæggen i *skibets* 3. fag fandtes 1915 to scener af Kristi passion. Billederne, malet på hvidtekalk og sekundært beskåret af hvælvingerne, var tilsyneladende en del af en vægudsmykning med billeder i to rækker, en nedre med mindre fremstillinger og en øvre med større. Øst for døren sås et lille billede af Bønnen i Getsemane, og over den et større forestillende Korsbæringen. Det første omfattede fire personer: En stor, knælende skikkelse,

Fig. 14a-b. †Kalkmalerier fra o. 1425 omkring norddøren (s. 2682). a. Korsbæringen. b. Bønnen i Getsemane. Poul Nørlund fot. 1915. - †Mural paintings, c. 1425. a. *The Carrying of the Cross*. b. *The Agony in the Garden*.

ved en korsglorie kendetegnet som Kristus; han var vendt mod øst, havde ansigtet op og hænderne samlet i bøn. Desuden tre små, sammenkrøbne apostle i forskellige sovestillinger, en med et klæde trukket over hovedet, en anden støttende hovedet i sin hånd. Alle var vendt mod vest og ligesom Kristus iført fodsideskjorter. Især apostelfigurene var fragmentariske, og selve haven omtrent forsvundet; en lille, skålformet figur skråt over Kristi hoved må opfattes som det bogstavelige billede på den bitre kalk, Kristus måtte tømme.

Det store korsbæringssbillede var centreret om Kristus, der skred fremad mod øst med det tilbagevendte ansigt umiddelbart under skjoldbues spids. Hans krop sås som et farvet felt over to nøgne underben. Af korset, som han bar på venstre skulder, fandtes halvdelen af tværrammen og selve bjælken; denne lå parallelt med hans ryg. Tre åbenbart hoseklædte fødder foran Kristi forreste ben tilhørte formentlig dels den såkaldte ductor, Kristi fører, dels en bøddel, som

vendte sig i vrængende spot.⁴⁵ Længst mod øst stod en nøgen person med sammenbundne hænder, sandsynligvis en af de to røvere.⁴⁶ Bag Kristus var en lille, næsten knælende figur klædt i hoser, lang kjortel og hat, formentlig Simon af Kyrene, som støttede korsets nederste del. Bag ham igen stod en lige så lille kvinde; hun var barhovedet, havde ansigtet vendt mod Kristus og en dug med hans portræt i sine hænder: Veronica, der under Kristi gang mod Golgata tørrede hans svedige ansigt og fik et aftryk deraf på sin dug. Herefter fulgte endnu en skikkelse, som ud fra sin glorie må identificeres med enten Jomfru Maria eller Johannes Evangelisten og snarest den sidste, eftersom han i tilsvarende situationer gerne står foran Maria.

Figurscenerne afgrænsedes og afsluttedes nedadtil af rankeslyng med fligede blade hvorunder båndomvundet rundstav. Muligvis har der nederst på væggen været malet draperi.⁴⁷ Et lodret bånd øst for Bønnen i Getsemane syntes at afgrænse scenen fra en ny, hvori der ifølge Nør-

lund indgik en grøn(klædt) figur. Tegningen stod med mørk, sandsynligvis sort kontur, mens de øvrige farver var rødbrunt, okkergult, grønt og gråt. Glorierne var markeret med et passerslag, som stod indridset i den våde kalk.

Stil og billedprogram. Udsmykningen må regnes blandt det bedste indenfor det gotiske maleri i Danmark. Den fine gennemtegnning af f.eks. Kristi ansigt i korsbæringsbilledet,⁴⁸ de lange, slanke skikkelser og ornamentikken er træk, som genfindes i den internationale gotik i tiden o. 1400-1415.⁴⁹ Korsbæringsens ikonografi genfindes i Viskinge, hvor fremstillingen tilsyneladende følger samme forlæg som et ødelagt maleri i et kapel indviet til S. Olav i Marienkirche, Gdansk.⁵⁰ I Viskinge ses desuden slyngranker svarende til Onsbjerg. Det er dog næppe maleren fra Viskinge, som har stået for udsmykningen i Onsbjerg, men snarest den samtidige Unionsmester, en maler, der også har arbejdet i Undløse, Rørby og Nødebo, og som dertil er tillagt udsmykningen i et par svenske kirker.⁵¹

3) 1596. På nordvæggen i korets østligste fag, ramme med top- og hængestykke, sidevinger og spir. Et indskriftbånd på topstykket bar ovennævnte årstal, der sammen med spor af jernhager langs hovedfeltet, der holdt samme mål som mindetavle nr. 1 (jfr. ndf.), antyder, at den malede ramme var udført til brug for den netop 1596 opsatte tavle.⁵² Rammen var malet gråt i gråt.

4) O. 1617(?). Ramme beslægtet med nr. 3 og malet umiddelbart vest for denne, muligvis dog noget senere. Ifølge fotografi optaget efter afdekningen med top- og hængestykke; den var tilsyneladende beregnet til en ret smal tavle,⁵³ måske *†*epitafium nr. 2. Malet i gråt, rødbrunt og okker.

INVENTAR

Oversigt. Kirken er rig på middelalderlige inventarstykker. Foruden granitfonten, af den såkaldte Kallundborgtype, findes to romanske gravsten, som sekundært er indmuret i korets østmur. Mere sjældne stykker er et krucifiks af forgyldt bronze fra o. 1200 og en senmiddelalderlig monstrans. De er begge deponeret på Nationalmuseet. Krucifikset er efter si-

gende fundet på en strandvasker, muligvis 1596, da der udførtes en tavle, hvorpå krucifikset fæstnedes. En *†*kalkmalet ramme omkring krucifikstavlen bar samme årstal (jfr. kalkmalerier), og dets genoptræden på altertavlen antyder, at krucifikset medførte - eller blev sat i forbindelse med - en fornyelse af korudsmykningen. I 1600'erne anskaffedes først prædikestolen, derpå klokken, som blev støbt af københavneren Felix Fuchs, alterstagerne og en lysekrone; den sidste bekostet af tolder Laurits Nielsen Fog. Det usædvanlige dåbsfad, et *†*fontegitter og en *†*mindetavle blev skænket af skipperbonden Jørgen Jensen, hvis navn desuden er bevaret på et af de seks store epitafier på skibets nordvæg. Udover epitafierne, hvoraf flere kan tilskrives kendte mestre, er der i kirken bevaret en tavle til minde om et skibsforslis 1772. En lignende, også fra Onsbjerg kirke, er nu på Samsø Museum. I 1800'ernes midte blev kirken forsynet med bl.a. altersølv og stolestader; sidstnævnte er i 1950'erne erstattet af bøgetræs-stader tegnet af arkitekt Marinus Andersen.

Alterbord, delvis middelalderligt, af tegl, muret op ad korets østvæg. Bordet synes sammensat af to dele: Et 110 cm højt, 173 cm bredt og ca. 13 cm dybt bagparti, sandsynligvis stammende fra et nu næsten nedrevet bord, og et ca. 105 cm højt og 170 cm bredt forparti, som sikkert skyldes en ombygning i nyere tid.⁵⁴

Alterbordspanel, 18-1900'erne, af fyr. På langsiden tre glatte fyldinger med profileret rammeværk. På hver kortside to. Panelets bund er grå, fyldingerne rødbrune med hvide og gyldne kanter.

*†*Alterklæder. 1725 var klædet ubrugeligt, 1823 og 1825 var det røde fløjl om altret gammelt, råddent og af ilde udseende.³⁶ 1867 manglede guldfrynser og 1868 et guldkors på det da eksisterende klæde. Et klæde af rødt plys med kors af guldgalonier på forsiden og guldfrynser forneden, antagelig anskaffet efter synets henstilling 1891,¹⁴ fjernedes på grund af slid 1957.

Altertavle (fig. 15), med malet årstal 1596, bestående af postament, storstykke med fire frisøjler og topstykke med trekantgavl og selvstændigt postament.

Postamentet, med profilkant forneden og tandsnit foroven, er under storstykkets søjler brudt af fremspring med fyldinger og har yderst firsidede hængesknapper. De korintiske storsøj-

Fig.15. Altertavle med malet årstal 1596 (s. 2684). NE fot. 1983. - Altar-piece with painted date 1596.

Fig.16. Kartoucher på altertavlens søjler (sml. fig. 15). Fra venstre evangelisterne Lukas, Mattæus, Markus og Johannes (s. 2686). NE fot. 1983. - *Reliefs in cartouches on the altar-piece (cf. fig. 15). From the left, the evangelists St. Luke, St. Matthew, St. Mark, and St. John.*

ler har prydbælte omgivet af fire kartoucher, på de to midterste søjler under et bånd med rosetter. Kartoucherne på alle friserne rummer figurer, på forsiden, hvor der over feltet er engelhoveder, de fire evangelister (fig. 16) udført efter Lucas Cranach den yngre (1515-86):³⁵ Fra

nord Lukas, bivånet af Maria, som sidder med barnet i en skykrans øverst i feltet. Mattæus, der sidder i en lukket stol(?) med sit navn i reliefversaler; englen står ved hans side og helligåndsdue svæver foroven. En langskægget Markus med en pult foran sig og over hovedet den op-

Fig.17. Dyder malet 1596 på altertavlens postamentfremspring (sml. fig. 15). Fra venstre Tro, Retfærdighed og Kærlighed (s. 2689). NE fot. 1983. - *Virtues painted in 1596 on the pedestal projections of the altar-piece (cf. fig. 15). From the left, Faith, Justice and Charity.*

Fig.18. Udsnit af altertavlens topfelt. Kristus træder Død og Djævel under fode, sml. fig. 15 (s. 2688). NE fot. 1983. - Christ treading Death and the Devil underfoot. The top panel of the altar-piece, cf. fig. 15.

standne Frelser i en skykrans,⁵⁶ samt Johannes, som sidder på jorden under en skykrans med Treenigheden. Kartoucherne på prydbælternes

sider rummer apostle, fra nord Andreas med x-formet kors, Simon med sav, figur med anker (Peter?), figur med sværd og bæger (Filip?), Ja-

Fig.19. Alterkalk udført af Josef Abraham Lachmann, København, 1858 (s. 2689). NE fot. 1988. - *Chalice made by Josef Abraham Lachmann, Copenhagen, 1858.*

cob den ældre med hat og stav, figur med to sværd (Paulus?), Bartolomæus med kniv og Mattias med økse.

Storfeltets profilramme har inderst tandsnit, yderst perlestav. Et krucifiks er bygget ind i feltet således, at korstræets profiler ligger i forlængelse af rammens. Den fritskårne figur er 78 cm høj, har det tornekrønte hoved på højre skulder og højre fod over venstre. Skåret sidesår. Øverst på korsstammen er fæstnet skilt med »INRI« i reliefversaler. Sidefelterne, som indrammes af perlestav, er fornyet 1935.⁵⁷

Kartoucheformede vinger med englehoved i cirkelmedaljon og frugtbundter. Gesimsen har over søjlerne fremspring med englehoveder. På undersiden af den fremspringende kronliste er en drueklase flankeret af inderst stjerner, yderst rosetter med solansigter.⁵⁸ Kranliste med tun-

get underkant. Yderst på gesimsen står topspir med halvmåne.

Topstykket har ensartet postament og gesims med fremspring hvorpå rudebosser; det æggestavsindrammede felt flankeres af en mandlig og en kvindelig herme med jonisk kapitæl og løvemasker samt frugtbundt over beslagværk på skaftet. I feltet en fremstilling bestående af udskårne figurer, som er fæstnet til en glat bund; motivet er en kombination af Opstandelsen og Kristus, som træder Død og Djævel under føde (fig. 18). Den opstandne står på en konsol, hvorpå der ligger en kugle (jordkloden?) omvundet af en dragehovedet slange og et skelet. Til siderne to krigere. Vinger med løvemasker, rosetter og frugtbundt. Gesims med kransliste og spir som på storstykket, gavltrekan kronet af langskørtet, basunblæsende kvinde med vinger udført 1935.

Tavlen er i sin opbygning nært beslægtet med tavlen i Besser, mens stilen i skæringerne snarest minder om arbejder af billedsnider Mikkell van Groningen. Muligvis er der tale om et elevarbejde.⁵⁹

Stafferingen er baseret på spor af den oprindelige, omend i hovedsagen fra 1935, jfr. indskrift i hvidmalede versaler på tavlens bagside, »Vnder Nationalmvseet er i Aaret 1935 denne kirkes altertavle prædikestol og otte epitafier blevet istandsat - N. I. Termansen«. De dominerende farver er rødt, grønt, blåt og gult; hertil kommer en del guld og sølv samt, i mindre mængder, gråt, hvidt, sort og brunt. I postamentets tre felter, storstykkets fornyede sidefelter, selve storstykket, frisen herover samt topstykkets postament og frise er skriftord på dansk og latin, der hentyder til tavlens billeder, storstykkets nadverord således til krucifikset. I gavlfeltet dateringen 1596.⁶⁰ Alle indskrifter står med guld på sort bund, fortrinsvis i fraktur. Topfeltets nuværende baggrundsmaleri, et landskab i grågrønt, gråblåt og gulligrødt, er udført i 1935, i stedet for et formentlig nyere byprospekt. Postamentfremspringenes fyldinger rummer sikkert oprindelige malerier, i de yderste Jesumogrammer, i de øvrige dyder fremstillet som kvinder i halvfigur og identificeret ved enten

skråt- eller lodretstillede versaler øverst i feltet. Fra nord »Fides«, Troen, med kors og kalk (fig. 17), »Patientia«, Tålmodigheden, med et lam i favnen, »Prudentia«, Klogskaben, med spejl og slange, »Spes«, Håbet, med sammenlagte hænder, »Justicia«, Retfærdigheden, med bind for øjnene, sværd og vægt (fig. 17), »Fortitudo«, Tapperheden, med nøgen overkrop og søjle bag ryggen, »Caritas«, Kærligheden, med barn på armen (fig. 17), »Temperantia«, Mådeholdet, som fortynder vin med vand, »Castitas«, Kyskheden, med nøgen overkrop, kors om halsen og pil, samt »Pietas«, Fromheden, med en åben bog. Samtlige felter har sort bundfarve, klæde- dragterne er gule, røde og rødilla og bogsta- verne hvide.

Altartavlen trængte 1828 til en farvemæssig opfriskning, som dog først blev udført efter 1864,⁶¹ og som formodentlig bestod i den be- maling med hovedsagelig hvide, brune, gule og sorte farver, der fjernedes 1935.⁶²

Altersølv. Kalk (fig. 19), 1858, 30,2 cm høj. Cirkulær fod med to afsæt, stiliseret trekløverbort og ved overgangen til skaftet et bånd op- hængt i fire blomster hvorunder kvaster. Rund knop med fire englehoveder i relief og på skaft- leddet over knoppen en bort af stiliserede stav- vinduer. På bagerets nedre del firkløverbort, på siden kors og modsat dette tre nedslidte stemp- ler: rektangulært mestermærke for Josef Abra-

Fig. 20. †Plader fra 1600'ernes slutning, med navne og våben for sognepræst Peder Krog og hustru Anna Bremer, tidligere påsat alterstagerne (s. 2690). Stik i L. Lauridsen Thurah: Omstændelig og Tilforladelig Beskrivelse af Øen Samsøe, 1758. - †Plagues, close of the 17th century, with the names and coats of arms of the parish vicar, Peder Krog, and his wife Anna Bremer. Formerly on the altar candlesticks.

Fig. 21. Alterstager, 1600'ernes slutning, tidligere bæ- rende †plader med navnene på sognepræst Peder Krog og hustru Anna Bremer (sml. fig. 20), sammen med parrets levnedsskildringer (s. 2690). NE fot. 1988. - Altar candlesticks, close of the 17th century, formerly with †plaques bearing the names of the parish vicar, Peder Krog, and his wife Anna Bremer (cf. fig. 20), together with the story of their lives.

ham Lachmann (Bøje 988), Københavnsmærke 1858 og gardeinmærke for Simon Groth.

Disk, samtidig med kalken, 14,3 cm i tv., med graveret cirkelkors på fanen. Under bun- den friherrekrone og »F.D.S.« (Frederik Danne- skiold-Samsøe) samt »1858« med graveret kur- siv. Desuden udslidte stempler som kalkens.

Oblatæske, samtidig med kalk og disk, 7,2 cm i tv. og 3,5 cm høj, med svungne sider. Gra- veret krone, initialer og år som på disken; under bunden nedslidte stempler, formentlig svarende til stemplerne på kalk og disk. Alle tre dele an- skaffedes efter tabet af det tidligere altersølv ved en brand i præstegården 1858.⁶³

†*Altersølv*. 1725 var altersølvet skrøbeligt,¹⁰ 1831 og 1851 skulle det støbes om. Efter knæfal- dets udvidelse var kalken 1852 blevet for lille.¹⁴

Alterkande, anskaffet efter 1849, jfr. †alter- kande. Fra Den kongelige Porcelænsfabrik, hvid

med guld kors og -kanter. †*Alterkande*, sikkert 1707 (jfr. †sygesæt) skænket kirken, med indskriften: »Det Sølv som Kanden gjort af er En Søn og Fader Begge gaf Fad: Zach Danielson Hoph Sønn: Dan: Zachariæ Søn« (jfr. epitafium nr. 4). Fandtes på grund af sin størrelse og form uegnet til alterbrug og blev 1849 solgt.⁶⁴

†*Sygesæt*, købt 1849 for sum fremskaffet ved salget af †alterkanden, i etui. Oblatgemmet bar graverede indskrifter: »Det Sølv som Nadver Bydes af En Søn og Fader Begge gaf Fad: Zach. Danielson Hoph Sønn: Dan: Zachariæ Søn 1707«, og på den anden side: »Onsbjerg Kirke 1849«.⁶⁴

Alterstager (fig. 21), 1600'ernes slutning, beslægtede med stager i bl.a. Lisbjerg, Storning og Grenå.⁶⁵ Henholdsvis 59 og 57 cm høje, med stor, profileret fod, slankt dobbeltbalusterskaf og flad, godronneret lyseskål. På lysepiggen er sat nyere lyseskål udformet som mindre udgave af den originale. Cirkelhuller på skafternes øvre del vidner om, at der på stagerne har været fastgjort to †*indskriftplader* af kobber (fig. 20).⁶⁶ Disse bar på den ene side våbenskjolde og indskrifterne: »D. Peder Krog. Biskop i Trundhem« og »Anna Dorthea Bremer«, mens der på den anden side sås parrets levnedsskildringer. Peder Krog var: »Föd i Aarhus den 8. April 1654, i sit Alders 16. Aar deponeret; ætat. 20 promovet til Wittemberg in Magistrum; ætat 25 efter 7 Aars peregrination vorden Vice-Præpositus i Closteret; ætat 26 Rector Scholæ i Kiøge; ætat 28 Sogne-Præst til Onsbjerg og Besser, og Præpositus Regius over Samsøe og Tuen; ætat 32 creeret Doctor Theologiæ og Biskop over Trundhiems Stift udi Norge 1688«.⁶⁷ Anna Bremer var: »Föd udi Kiil den 26. Maj 1659; ætat 19 kommen til Kiöbenhavn; ætat 22 kommen i Ehteskab med Doctor Peder Krog og ved hannem Moder til 4 Börn: Christian Krog ætat 7; Niels Krog ætat 6; Sophia Amalia Krog ætat 3; Jørgen Hendrick Krog, æt. 2«.

I alterstagerne har stået †*bliklys* af metal; 1886 nævnes således, at alterlysene trængte til maling. *Syvarmet stage*, skænket 1907 af sognepræst A. Bartholdy-Møller.¹² På flad, rund fod, med stiliserede blade mellem armene.

**Krucifiks* (fig. 23a-b), o. 1200, af forgyldt og graveret bronze,⁶⁸ formentlig først kommet til kirken o. 1596.

Kristusfiguren, 12,2 cm høj, er støbt ud i et, med udhuling i ryggen. Armene er strakte og hovedet, uden krone, sænket mod højre. Øjnene er lukkede og munden knebet i. Fuldskegget er skåret lige af langs hagen, mens hårets fald fremgår af en række tremulærestik, som starter ved en skilning umiddelbart over de buskede bryn. Lange hårtotter falder ned over skuldrene. Maven skyder kraftigt frem med folder over navlen; benene er let bøjede, fødderne anbragt side om side på et konsolformet suppedaneum. Lændeklædet, som samles med knude på højre hofte, falder i v-formede folder fra maven og i venstre side til figurens knæ, i højre side til dens ankel. Hænderne er fæstnede med (fornye)de nagler og fødderne med et søm gennem suppedaniet.

Korset, 26,8 cm langt og 20,8 cm bredt, har kvadratiske korsender og cirkelmedaljon i kors-skæringen. På for- og bagside er graveringer, til dels udført med tremulærestik. Forsidens korsender udfyldes af evangelistsymboler i medaljoner; på Kristi højre side Mattæusenglen, forneden Markusløven, på Kristi venstre side Lukasoksen og foroven Johannesørnen. Samtlige symboler har bøger, men ingen af dem glorier. Under Johannesørnen ses Guds hånd, samt herunder solens og månens tegn, omvendt placeret i forhold til almindelig praksis. Soltegnet er et ildhjul med takker. I medaljonen på korsets midte ses en person i dalmatica, kappe og flad, skraveret krone; benene er trukket op i en slags skrædderstilling, mens armene er bredt ud i bøn eller tilbedelse (fig. 22).⁶⁹ På medaljonens øverste del er graveret »ICHNAZARC NV« (J(esus) Ch(ristus) Nazareneren(?)); indskriften, som står med majuskler, hentyder til den plastiske afbildning. Bagsidens korsender har medaljoner, på tværmens ender med kvindeskikkelser bærende pergamenter, måske personifikationer af henholdsvis Kirken og Synagogen. Medaljonerne på stammen rummer engle, forneden den dragedræbende Mikael, foroven formentlig Gabriel.⁷⁰ I korsskæringen står et korslam.

Korsets forside synes på trods af en del ridser opforyldt, mens der på bagsiden er bevaret spor af en sikkert oprindelig forgyldning. Et brud i nederste korsende kan stamme fra en nu forsvunden tap til placering af korset i en processionsstage el.lign.

Mens selve korset udmærket kan være forarbejdet i Danmark, synes figuren med det skarpskårne ansigt og lændeklædet med de v-formede folder og den asymmetriske underkant at adskille sig fra de øvrige, i Danmark bevarede, romanske bronzekrucifikser.⁷¹ Dog findes formelle fællestræk med korbuekrucifikserne fra Skuldelev, Vellerup og Nørre Omme; sidstnævnte har ligesom Onsbjerg-figuren asymmetrisk, til ankelen rækkende lændeklæde.⁷² Krucifikset, der efter overleveringen er drevet i land med en strandvasker, fæstnedes 1596 til minde-tavle nr. 1. 1969 blev det deponeret i Nationalmuseet (inv. nr. D130/1969) og en galvanoplastisk kopi opsat på originalens plads.⁷³

**Monstrans* (fig. 24), 1500'ernes første fjerdedel, med fornyelser fra 1840. Af messing, højde 47,5 cm. Sikkert fornyet sekstunget fod⁷⁴ og sekskantet, på midten indsnævret skaft, hvorom to sekssidede ringe. På den flade knop seks skarprykkede tunger med rudeformede bosser. Glidende overgang fra skaftet til cylinderens bund. Denne, som nu er uden glas, har borter af treblade omkring bund og låg, hvorpå en muligvis nyere pyramidestub⁷⁵ med et (fornyet) stavformet spir. Flankerende spiret og på de af-fasede hjørner er små huller; i stubbens sider indridsede kvadre. Vingerne, som er indtappet i cylinderens bund og låg, og som langs inder-siden har borter af treblade, er udformet som springbuer udspændt mellem spir svarende til spiret på pyramidestubbens top (et fornyet). De inderste buer har nederst felter med firpas hvor- under spiraler kantet af treblade; i buerne er tap-per, sandsynligvis til forsvundne figurer, øverst huldekoration. En skrue gennem skaftet og cy-linderens cirkulære bund har erstattet den tap, hvorpå den indviede oblat oprindelig blev fast-gjort.

Under fodpladen er med skråtstillede versaler ridset »18 AK. 40«, formentlig i forbindelse med

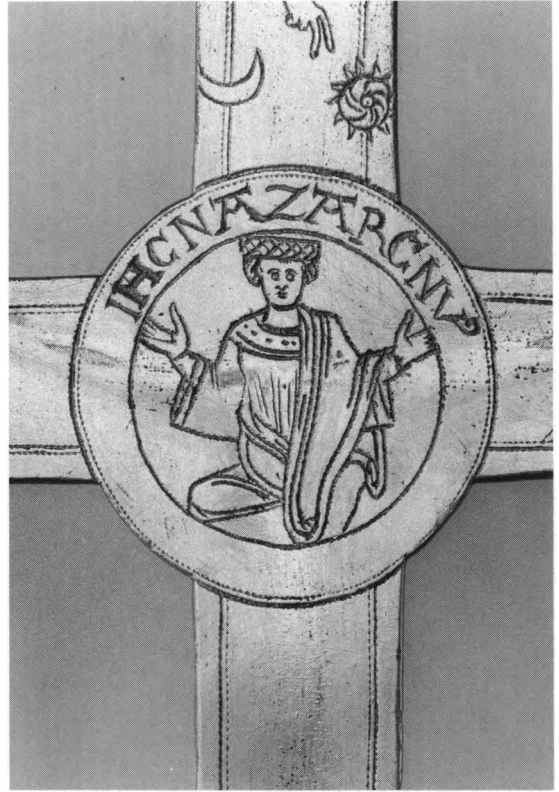

Fig. 22. Bedende(?) skikkelse indridset i skæringen på forsiden af korset fig. 23a (s. 2690). I NM. LL fot. 1969. - *Praying(?) figure engraved on the front of the cross, at the intersection of the cross-arms, cf. fig. 23a.*

en flytning af monstransen til Brattingsborg.⁷⁶ Ifølge testamentarisk gavebrev fra A. C. Danne-skiold-Samsøe overført til Nationalmuseet 1946 (inv.nr. D13502).⁷⁷

Messehagel, sikkert anskaffet efter synets ønske 1891,¹⁴ af rødt fløjel med guld-kors. †*Messeha-gel*. 1725 kaldes messehaglen gammel og i styk-ker,¹⁰ 1816 så rådden, at den var ubrugelig. 1823 var der slet ingen. 1850 kræves, at en ny messe-hagel anskaffes.¹⁴

Alterskranke, sandsynligvis fra 1871, da synet ønskede knæfaldet udvidet og fornyet.¹⁴ Sva-rende til skranker i Tranebjerg og Besser. Sølv-

Fig. 23a-b (følgende opslag). Senromansk *krucifiks af forgyldt bronze (s. 2690). a. Forsiden med samti-dig, men måske sekundært tilføjet, figur. b. Bagsi-den. I NM. Kit Weiss fot. 1993 - *Late Romanesque *crucifix of gilt bronze. a. Front with contemporary, but possibly secondary figure. b. Back.*

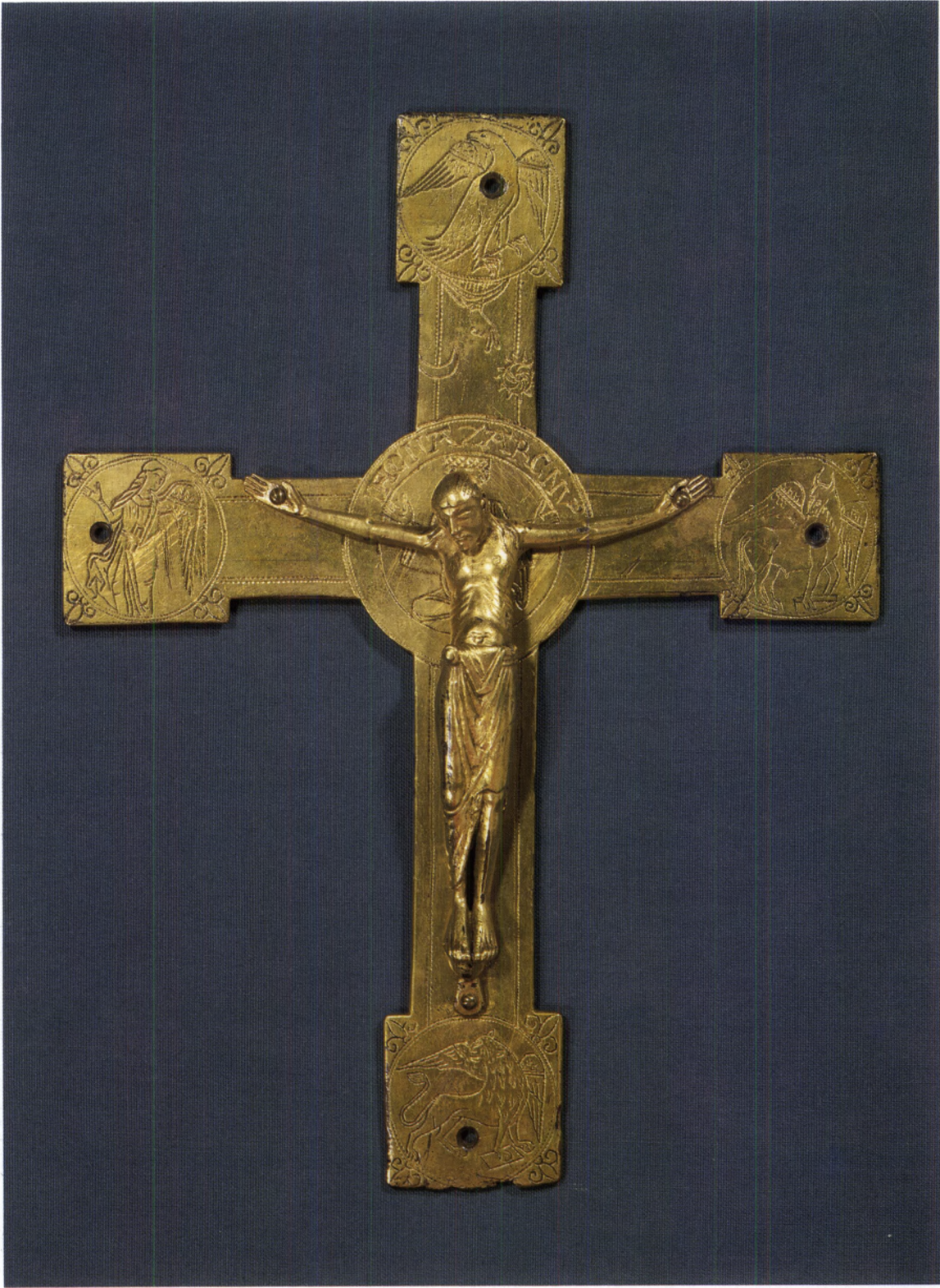

Fig.24. Senmiddelalderlig *monstrans. Foden er fornyet, formentlig o. 1840 (s. 2691). I NM. Nationalmuseet fot. *Late medieval *monstrance on a renewed base, possibly c. 1840.*

farvet, med poleret håndliste og rødbrun sokkel. †*Knæleskamler* til kommunikanterne skulle 1780 ombetrækkes.¹⁰

Font (fig. 25), romansk, af grovkornet granit. Tvm. 67 cm. Udekoreret, ujævnt tilhugget kumme, cylinderformet med tilspidsning ned-

adtil. I kanten to små mærker overfor hinanden, sikkert efter fastgørelsen af en †himmel eller et †låg. Foden består af en bred, afrundet platte, hvorunder et omvendt terningkapitæl med forvitrede ansigter på hjørnerne; formen knytter fonten til den såkaldte Kalundborggruppe, sml. Besser og Nordby.⁷⁸

I al fald 1690 synes fonten ligesom i dag anbragt i koret (jfr. †fontegitter).⁷⁹ 1919 var kummen marmoreret med oliefarve, formentlig fjernet 1952, da synet krævede århundreders snavs afrenset.¹²

Dåbsfad (fig. 26), o. 1650, af messing, sandsynligvis nederlandsk. Tvm. 75 cm. I bunden en drevet og punslet fremstilling af Jesu dåb. Johannes Døberen, som er iført baret, slag og skørt, står i en slags løbestilling på vandet ved Jesu venstre side, mens duen, der omgives af skyer, dykker ned over Frelserens hoved. Baggrunden udfyldes af bladslyng og store kolbeblomster. På fanen er fire par bladkranse med rundkindede menneskehoveder, og fire dobbeltspiraler med stiliserede tulipaner i spidserne. Desuden manglebladede blomster og drueklaser, det hele i relief. På kantens inderside punslede versaler: »Iorgen Iensön Maren Rasmus Datter Stavens Anno 1690« (jfr. †fontegitter, epitafium nr. 3 og †mindetavle). †*Dåbsfad*, 1800'ernes begyndelse, af krontin. Glat, dybt fad med smal fane og udslidte mærker, det ene muligvis for den københavnske kandestøber Ole Johansen Walstrøm (mester 1807).⁸⁰ Omtalt 1919.

†*Dåbskande*, o. 1850, af tin, chokoladekandeformet, med flad tud og spinkel, partielt snoet hank, jfr. f.eks. kande i Skamstrup (s. 834).

†*Fontegitter*, opsat 1690, bemalet træ med indskriften: »Gud til Ære og Kirken til at ziire, haver Jörgen Jensen i Stavns, med sin Hustrue Maren Oles Datter ladet dette Sprinkel-Værk i Alter-Gulvet bekoste 1690« (jfr. dåbsfad, epitafium nr. 3 og †mindetavle).⁸¹

Prædikestol med samtidig himmel fra o. 1610-25 (fig. 28). Kurvens fem fag adskilles af hermer, der bortset fra den yderste alle er kvindelige; de har skarpt foldet draperi, englehoved og frugtophæng på skaftet og jonisk kapitæl med udtrukne volutter. Postamentet kantes af

kraftige profillister, hjørnefremspringene bærer løvemasker og hængestykkerne rosetter. Det midterste af de fem storfelter rummer bueslag hvorunder rigsvåben og englehoved. I de fire øvrige felter er arkader med store slutsten, skællagte buer og liséner. Kapitælerne har tandsnit. Sviklerne rummer englehoveder, felterne evangelister, som sammen med deres symboler står på små konsoller; de er ved reliefversaler på arkadernes nedre ramme identificeret som »S. Mathevs«, »S. Markvs« (fig. 27), »S. Ioannes« (fig. 27) og »S. Lvcas«. Alle har opslåede bøger i venstre hånd og en nu tom højre. Mattæus-englen rækker et blækhus i vejret. Gesims med usmykkede hjørnefremspring, hvorover tandsnit og krumknægte med englehoveder. Under kronlisten et halvrundt led med pærestav over tandsnit.

Himlen danner en uregelmæssig ottkant. Den omløbende frise har topkartoucher med ovalfelter og over hjørnerne små postamenter med glatte, halvmånekrone spir, som på alter-

Fig.25. Romansk døbefont af granit (s. 2694). NE fot. 1988. - *Romanesque granite font.*

Fig.26. Dåbsfad, o. 1650, med fremstilling af Jesu Døb i bunden; skænket af Jørgen Jensen og Maren Rasmusdatter i Stavns 1690 (s. 2694). NE fot. 1988. - *Baptismal dish, c. 1650, with representation of the Baptism of Jesus in the centre; donated by Jørgen Jensen and Maren Rasmusdatter in Stavns 1690.*

tavlen. Undersiden er delt i otte felter med dobbeltroset i midten.

Ikke mindst de karakteristiske træk hos stolens figurer, de pluskæbede ansigter med de halvmåneformede øjne, opstoppennæser og små smilehuller, har givet anledning til at stolen er tilskrevet den århusianske stenhugger og billedsnider Christen Jensen.⁸²

Stafferingen, fremdraget 1935, er i hovedsagen den oprindelige, omend bunden i arkadefelterne forandredes fra hvidgråt til orangerødt. Foruden guld og sølv er der brugt rødt, grønt, hvidgråt og naturlig karnation. På lydhimlen, hvor der var bevaret en smule blå med spor efter småstjerner, blev der malet blå med noget større stjerner, i hvert felt én fremfor førhen fem.

Dekorationerne i lydhimlens topkartoucher, fire Jesumonogrammer og et »C4«, for Christian IV, er oprindelige, i lighed med frisens frakturindskrift, som står i forgyldt sølv på rød bund: »Himlen aabnedes oc Den hellig Aand foer ned ... Luc. 3«. Indskrifterne i kurvens postamentfelter og frise er derimod nye, malet med fraktur i guld på rødt. Postamentfelterne rummer citater fra de fire evangelier og 1. Pet.,

mens frisens indskrift er hentet fra Joh. 17,3. Opgangspanelet, der stammer fra restaureringen 1935, har fyldinger med blomsterornamenter i guld, sølv og rødt på en bund, som står i træets naturlige farve. Øverst og nederst er indskrifter i gylden fraktur på rødt, øverst: »Jeg er Herren din Gud... Esaias 48,17«, nederst: »Loven blev given ved Moses ... Ioh. C. 17. v. 3« samt »Lader Christi Ord ... Col. 3,16«.

Stolen hviler på en muret pille. Det nuværende opgangspanel erstattede et trappegelænder med drejede balustre fra 1800'rne. Ved sydvæggen i skibets 1. fag.⁸³

Stolestader, 1951-52, lakbehandlet bøg med glatte gavle, hvori enkle, konturskårne bibelbilleder. Udført af tømrer Michael Nielsen efter tegning af arkitekt Marinus Andersen; udsmykningen skyldes billedhugger Inger Marie Jørgensen. 1850 beskrives *†stolene* som brøstfældige, ubekvemme, vansirende og umalede.⁶⁴ 1852 var der anskaffet nye (*†*)*stader*, udformet ligesom de samtidige stole i Tranebjerg, Kolby og Besser, med tremmer i ryggen og glatte gavle med s-svungen overkant.⁸⁴ 1881 fandtes 64 stole.⁸⁵

†Skriftestole. 1) 1716 ansås en stol til kapellanen for nødvendig;¹⁰ 1833 var gardinerne omkring hans stol i stykker.¹⁴ 2) Døren for præstens stol⁸⁶ manglede 1808 et hængsel. 1884 skulle både præste- og degnestolen flyttes en alen mod vest.¹⁴

Degnestol, 1950'erne, lakeret træ, vinkelformet aflukke med fyldinger på ydersiden.⁸⁷

En *muret bænk* er placeret ved våbenhusets østvæg. 1815 var de *†murede bænke* fjernet og trods henstillinger endnu ikke genopført 1817.¹⁴

†Bænke til skolebørnene ønskedes 1819 anskaffet; det skete inden 1824, da det sunkne gulv under børnenes bænke skulle hæves.¹⁴

†(Monstrans) skab, 1522. Stod o. 1758 i koret, nævnt endnu i 1800'ernes begyndelse.⁸⁸

Et *†skab*, muligvis anskaffet efter 1731, da der manglede et skab til messeklæderne, skulle 1870 forsynes med en ny indstukken lås og hollandske hængsler.³⁶

Pengebøsse på tavle, 1800'rne, udført og malet som **pengebøsse* i Tranebjerg, idet indskriften afsluttes »Korth. 9,7«. På våbenhusets sydvæg.

†Pengestavle. 1809 klages over, at kirken kun har én fattigtavle og ingen pengeblok, 1835, at fattigtavlen er i stykker.¹⁴

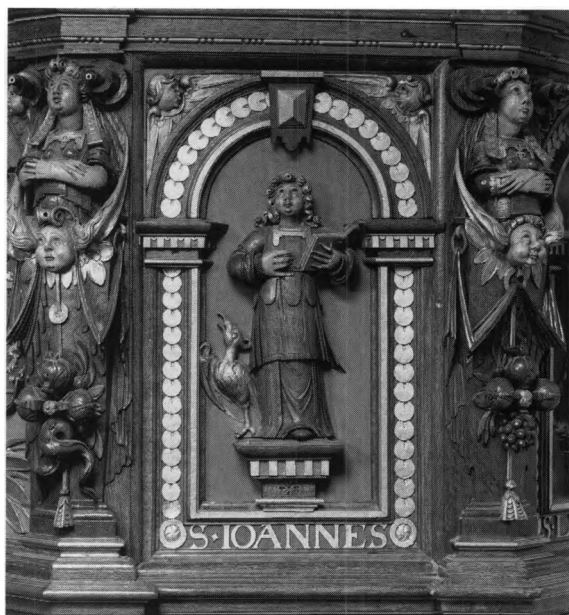
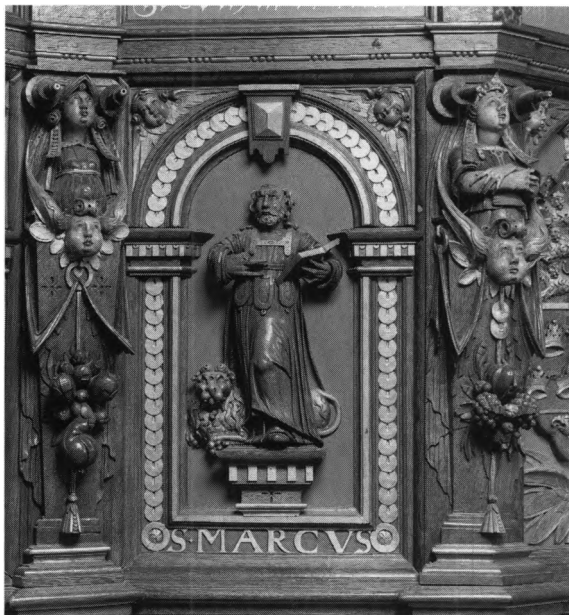

Fig.27. Prædikestolsfelter med flankerende hermer (sml. fig. 28). I det venstre evangelisten Markus, i det højre Johannes (s. 2695). NE fot. 1988. - *Pulpit panels with flanking terms (cf. fig. 28), on the left, St. Mark, and on the right, St. John.*

Fig.28. Prædikestol fra 1600'ernes begyndelse (s. 2694). NE fot. 1988. - Early 17th-century pulpit.

Dørfloje. 1) O. 1871,¹² fløjddør med to gange fire omtrent kvadratiske fyldinger; i det spidsbuede overfelt to spidsbuede fyldinger hvorefter femsidede med latinsk kors, sml. Tranebjerg, Kolby og Besser. Mellem våbenhus og skib, opsat efter anmodning fra synet om nye døre af passende størrelse og form, dels i våbenhusets dør, dels derfra til kirkens skib. Gråblå, med noget mørkere gerigt. 2) 1800'erne, revledør med skråtstillede planker; i våbenhuset. Mørkebrun på ydersiden, lakeret indvendig.

Et *pulpitur* omtales 1808. 1852 var pulpituret, der længe havde trængt til reparation, ombygget, og efter 1871 var det fjernet, som følge af at synet havde fundet det vanzirende.¹⁴

Orgel (jfr. fig. 7), 1966, med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius &

Co., Kgs. Lyngby. Disposition: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørflojte 4', Waldflojte 2', Mixtur. Pedal: Subbas 16'. Tegnet af Marinus Andersen. Billedskærerarbejder udført af Inger Marie Jørgensen. Orgelhus i ubehandlet eg. Facadens dobbelthængslede låger er smykket med gennembrudte udskæringer forestillende sivplanter, får og en syrinxspillende hyrde. I vest. †*Orgel*, o. 1910(?) med fire stemmer og oktavkoppel, bygget af Horsens Orgelbyggeri ved M. Sørensen. Pneumatisk aktion, bælgventil-lade.⁸⁹ I tårnrummet, opstillet i to huse, der flankerede vestvinduet. Hvert af husene havde et stort, buet pibefelt.

Salmenummertavler, o. 1935,⁹⁰ med bølgeornament foroven. Løse numre af metal og på to af tavlerne metalskilte påmalet »Daab« og »Nad-

Fig.29. Lysekrone nr. 1, 1685 (s. 2698). NE fot. 1983.
- Chandelier no. 1, 1685.

ver«. Hvidmalede med grå og gyldne kanter; ornamentets bund er blå. Afløste rektangulære nummertavler, malet med tavlelak og måske anskaffet før 1833, da regnskaberne første gang nævner opmaling af nummertavler.¹⁴ Efter nyudgivelsen af salmebogen 1897 forsynet med lodret inddeling til anførsel af numre fra såvel den gamle som den nye udgave. På loftet.⁹¹

Præsterækketavle, nyere, af træ med smal kant. Den gråmalede plade har overskrift i hvid kursiv: »Capellaner og Sognepræster i Onsbjerg Kirke«, derunder er navnene påført med hvidmalede versaler. På våbenhusets vestvæg.

På en *†tavle*, der 1802 opsattes over den indre kirkedør af Rasmus Pedersen og hustru Anna Pedersdatter i Stavns, stod følgende vers: »Hvi staae I ledige, I vovelige Gemytter! Og Eders Daarlighed, meer end Guds Ære skytter her staar et Bedehuus, gaaer der med Andagt ind og siunger for Jer Gud i Hierte Siæl og Sind Gaaer ind og ikke ud, för Gud har nydt sin Ære Giv nøie Agt paa Gud og paa Hans sande Lære At Ordet blive maa for Eder Livets Lugt og efter Guds Behag frembære yndig Frugt Thi dette Sandheds Ord omsider skal Jer føre Til evig Salighed, om I det ret vil høre og efterleve det - saa skal I vist engang I evig salig Fryd højt siunge Jubelsang! «⁹²

Lysekroner. 1) (Fig. 29) 1685, med stor hængeskugle hvorunder vindrueklase og profileret stamme med balusterled. Nederst er otte s-

svungne lysearme med blade og rovfuglehover, i midten otte pyntearme af form som vingede havfruer og øverst fem noget kortere pyntearme med blade. Som topfigur tjener en stiliseret hånd gribende om ring. Omkring hængeskuglen indskrift i reliefversaler: »Gud til ære og kircken at zire er denne liusecrone over S. Michel Mouritzøn af Waastup og hans S. hustru Karen lensdatter samt tuende S. børn Margreta Michels dater og Niels Lauridzsen Fog som huile her under til tachnemligt æreminde beko-
stet af efterladte Lauridtz Nielsen Fog tolder og forwalter over Samsøe og deris børn Ao. 1685«. Ophængt i spinkel jernstang med kugleled, formentlig samtidig med epitafium nr. 2 over *†*be-
gravelse. I korets andet fag.

2) 1724. Hængeskugle med drueknop og to gange seks s-svungne lysearme med topspir. Øverst flakt ørn. Omkring drueknoppen graveret frakturindskrift: »Gud Allene Æren. Søren Nielsen Taftbieberg. Anno 1724«. 1874 nedtaget og henlagt i materialhuset,⁹³ nu ophængt i jernstang med kugleled og ornament dannet af smedede s'er, i skibets andet fag.

3) 1911. Stor hængeskugle og rigt profileret stamme med flad skål øverst. Nederst otte s-svungne arme med hver to lyseskåle, øverst otte pyntearme med klokkeblomster. Omkring kuglen indskrift i indridsede versaler: »Til Onsbjerg menighed i taknemlig erindring fra F. og A.B.M. 1911«. I skibets fjerde fag.

Kirkeskib med malet årstal 1937 på agterspejlet; tremastet, navnløs skonnert. Sort med forgyldte ornamenten på bovspryd og agterspejl. Ophængt i jernline med messingkugler i skibets tredje fag.

†Ligbære, muligvis fra 1731, da der ønskedes træ anskaffet til en sådan. 1780 var en ligbære brøstfældig,¹⁰ hvilket endnu ikke var afhjulpet 1804.¹⁴

Klokke (fig. 30), 1628, støbt af Felix Fuchs, København.⁹⁴ Tvm. 85 cm. Om halsen indskrift i reliefversaler, på tysk: »Aus den fevwer bin ich geflossen Felix Fvchs hat mich in Kopenhagen gegosen 1628«. Indskriften omgives af reliefbor-
ter med nederst akantus, øverst liljespidser; sidstnævnte er opadtil afsluttet med buer. På

slagringen to lister og ved overgangen til legemet fem. Allerede 1716 brøstfældig.¹² Ophængt i vuggebom.

Klokkestol, 1600'rne, til én klokke, bestående af to kraftige egebjælker spændt ud mellem klokkestokværkets øst- og vestmur og bærende vuggebommen.

GRAVMINDER

Epitafier. 1) (Fig. 31) 1673, bekostet af Maren Rasmusdaater, født i Maarup og boende i Stauns, over hendes husbond gennem 31 år, nu salige Jens Clemmensen, født i »den Vester Gaard, der«, boede og døde sammesteds, samt over sig selv. »Huis sig belanger Derris Indgang i Werden, fremgang Oc Endeligt, af Werden, daa er Derris huillested, oc soffue Kammer, Vdi Vabenuuset vnder den ligsten som der kand Eftersees Derris Alder, oc Endeligt: Anno 1673« (jfr. epitafium nr. 3 samt †gravsten nr. 4).

Det 325x242 cm store epitafium er skåret i eg og arkitektonisk opbygget, med storfelt på kvartrund postamentbjælke, hvorunder fladovalt, hvælvet hængestykke flankeret af havfrue. Foran glatte fremspring på storfeltets sider står vinrankeomvundne snosøjler med korintiske kapitæler. De bruskede storvinger har vinget havfrue yderst. Storfeltet rummer et af profillister dannet bueslag; sviklerne udfyldes af englebørn, som løfter en krans mellem sig. Forkrøpet gesims, hvorpå der sidder yderligere tre engle; den midterste har foldede hænder, mens de andre holder bog og luth (fig. 45). Den bruskede topgavl brydes af dobbeltkonsol, hvorpå den opstandne Kristus, nu uden sejrskane.

Epitafiet er tilskrevet billedskærer Rasmus Christensen, som 1670 tog borgerskab i Århus og 1673 fornyede det.⁹⁵

Såvel gravskriften i det fladovale felt som en lovprisning på hovedgesimsens frise står med gylden fraktur på sort bund. Epitafiets rammeværk er holdt i hovedsagelig rødt, grønt og sort. Topstykke og vinger er grønne, søjlerne, som er sorte med drueklaser i gyldent og gråt, har rød-marmorerede baggrund, mens postamentbjælken er sortmarmoreret. Det oprindelige maleri i

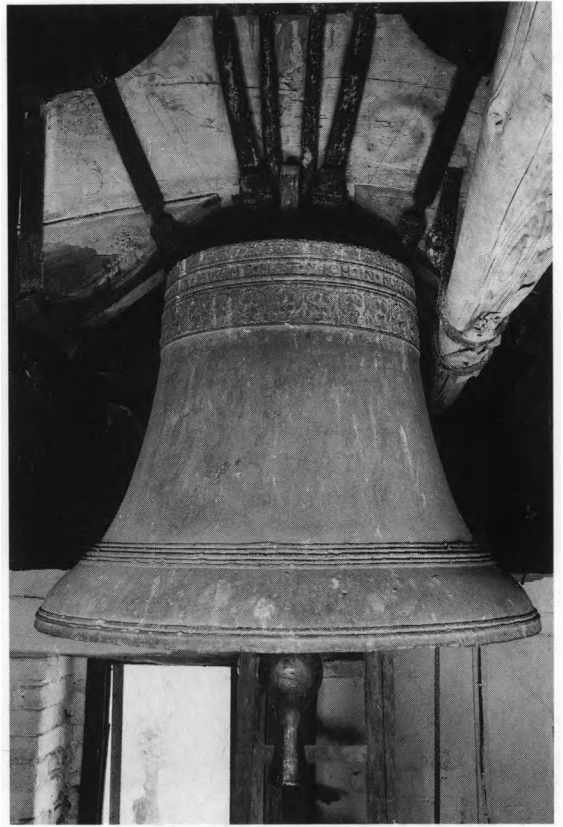

Fig.30. Klokke støbt 1628 af Felix Fuchs, København (s. 2698). NE fot. 1988. - Bell cast 1628 by Felix Fuchs, Copenhagen.

storfeltet, fremdraget under flere yngre overmalinger 1935, er udført med olie på træ og viser Kristus på korset mellem Maria og Johannes. Fremstillingen flankeres af maledede tungeborter. Nederst i billedets midte signaturen R.C.M., malet med rødt.⁹⁶ Baggrunden er brunsort, Kristi lændeklæde gråhvidt, Maria klædt i rødlilla og blå og Johannes i rødt og gult. Hang 1874 som i dag på nordvæggen i skibets andet fag.

2) (Fig. 32) o. 1685, signeret af den københavnske stenhugger Johan Frank. Over købmand i Waastrvp, Michel Movritzøn, †5. sept. 1679 i sit 47. år, og hans hustru gennem seks år, Karen lensdatter; hun fik i sit første ægteskab en søn og to døtre og i sit andet, femårige ægteskab med kgl. tolder og forvalter over Samsø, Lavritz Nielsøn Fog, en søn og en datter. †15. marts, 38 år gammel.⁹⁷ Desuden tre børn: Movritz Michelson, †1680, 10 år gammel, Margrete Mi-

Fig.31. Epitafium nr. 1, over Jens Clemmensen, †1673; bekostet af enken Maren Rasmusdatter og muligvis udført af Rasmus Christensen, Århus (s. 2699). NE fot. 1988. - Wall monument no. 1, for Jens Clemmensen, †1673; commissioned by his widow, Maren Rasmusdatter, possibly made by Rasmus Christensen, Århus.

chelsdatter, †1681, 4 år gammel og Niels Lavrit-zøn Fog, †1685.

Bemalet sandsten, 205x103 cm, med fordy-bede, skråtstillede versaler i hvælvet ovalfelt hvorom bladkartouche. Øverst står tohanket flammevase på profileret sokkel, nederst er ti-meglas over kranium og hængestykke med drå-beformet figur hvori fordybede versaler: »Johan Frank F[ecit]«. Gravskrift og signatur er gyldne på sort bund, rammen gråhvid med gyldne kan-ter og flammevasen samt timeglassets bælte for-gyldte. Hang o. 1758 »neden for« †epitafium nr. 2,⁹⁸ dvs. på korets nordvæg. På grund af ned-styrtningsfare midlertidigt nedtaget 1882.⁹⁹ Op-hængt på nordvæggen i korets andet fag.

3) (Fig. 33) 1717, over Jørgen Jenson, *18. april 1647 i Stauns, »bevant baade til Ians og vans«. Gift to gange, først med Maren Rasmus Daatter, *10. aug. 1614 i Morup og †24. april 1692 i Stauns. Derpå med Dorethe Sørens Datter, *7. april 1672 i Nordby, viet 17. dec. 1693 og velsignet med to sønner og to døtre, som endnu lever. Den yngste søn døde 10. april 1698, mens Jørgen Jenson selv døde 11. april 1711, 65 år gammel og »bekint af andagt for Gud, godhed at ziire Guds huus (jfr. dåbsfad, †fontegitter og †mindetavle) og got eksempel for sine og frem-med«. Begravet i søndre våbenhus »næst døren under sin der findende ligsten«. Enken kom to år efter hans død i ægteskab med Søren Morten-

Fig.32. Epitafium nr. 2, signeret af stenhugger Johan Frank, København, over Michel Mouritsen, †1679, og hustru Karen Jensdatter samt tre af hendes børn: Mourits Michelsen, †1680, Margrete Michelsdatter, †1681 og Niels Lauridsen Fog, †1685 (s. 2699). NE fot. 1988. - Wall monument no. 2, signed by Johan Frank, stone mason in Copenhagen, to Michel Mouritsen, †1679, and his wife, Karen Jensdatter, as well as three of her children: Mourits Michelsen, †1680, Margrete Michelsdatter, †1681, and Niels Lauridsen Fog, †1685.

son, *27. aug. 1684 i Brunbye. De blev viet i Onsbjerg kirke 15. juni 1713 og velsignet med en datter. Ligesom salig Jørgen Jensen er de sindet at pryde Herrens hus, som nu med denne tavle. Med tilføjelsen: »af den velsignese(!), gud undte os at nyde vi ville herrens huus, saa vit vi Kunde pryde og ellers tænke paa, at hellighed og Dyd. Er ræt en Kierkepryd og siæle-ziir og fryd Bekostet af Søren MortenSon og Dorethe Sørensen

Fig.33. Epitafium nr. 3, over Jørgen Jensen, †1711, opsat af hans anden hustru, Dorte Sørensdatter og hendes anden mand Søren Mortensen 1717 (s. 2700). NE fot. 1988. — Wall monument no. 3, to Jørgen Jensen, †1711, commissioned by his second wife, Dorte Sørensdatter and her second husband, Søren Mortensen 1717.

Datter I Stauns A(nn)o 17=17« (jfr. epitafium nr. 1, gravsten nr. 5 og †gravsten nr. 5).

Det ca. 182x152 cm store egetræsepitafium er udført efter et forlæg anvendt ved en række noget ældre epitafier, fortrinsvis i Østjylland.¹⁰⁰ Omkring den rektangulære skrifttavle er en svær profilramme med udskårne akantusblade i hjørnerne og fire ligeledes udskårne figurer på siderne. Øverst sidder den velsignende Kristus på regnbuen med jordkuglen under sine fødder; til siderne knæler to engle med henholdsvis krucifiks og krone, og nederst holder en tredje engel et hvælvet ovalfelt i bladramme.

Stafferingen er en marmorimitation bestående af sort som bund for indskrifternes gyldne versaler og kursiv, sort-hvidt på rammen og hvidt på hjørneblade og figurer. Kristi glorie, jordkloden og kronen er gyldne. På nordvæggen i skibets tredje fag.

Fig. 34. Epitafium nr. 4, over Zacharias Daniel- sen Hoph, †1729, og hans dattersøns hustru Sofie Amalie Schalsdorf, bekostet af hans anden hustru Dorthe Olufsdatter og hans dattersøn Zacharias Lund. Sandsynligvis skåret af Jens Jensen den ældre (s. 2703). NE fot. 1988. - Wall monument no. 4, to Zacharias Daniel- sen Hoph, †1729, and Sofie Amalie Schalsdorf, the wife of his grandson by his daughter, commissioned by Daniel- sen Hoph's second wife, Dorthe Olufsdatter, and his grandson Zacharias Lund. Probably carved by Jens Jensen the Elder.

Fig.35. Epitafium nr. 5, over Christian Hansen Merchel, død o. 1725, og hustru Anneche Nielsdatter Fogh, †1743; sandsynligvis skåret af Jens Jensen den ældre (s. 2704). NE fot. 1988. - Wall monument no. 5, to Christian Hansen Merchel, died c. 1725, and his wife, Anneche Nielsdatter Fogh, †1743. Probably carved by Jens Jensen the Elder.

4) (Fig.34) o. 1729, over Zacharias Danielsen Hoph, »Forhen privilegered Chirurgus her Paa Samsøe«, *1637 på Langland(!), †1729 i Onsbjerg, 92 år gammel. Først gift med Anne Rasmus Daatter i 30 år, velsignet med en søn og en

datter, dernæst »uden Livsfrugt« gift med Dorette Olufs Daatter i 26 år. Sidstnævnte har sammen med Hophs dattersøn, Zacharias Lund, bekostet epitafiet, som også er sat over Lunds hustru, Sophia Amalia Schalsdorf, født i Ven-

Fig.36. Epitafium nr. 6, over Thor Rud, †1755 (s. 2705). NE fot. 1988. - Wall monument no. 6 to Thor Rud, †1755.

syssel i ydland (Jylland) og død i Onsberg, 22 år gammel. Med tankerim: »Troen haabet Kierlighed Her tegnet er de dyder og al den største herlighed En Christens lefnet pryder Saa Smugt(!) det her paa taflen staar Optegnet til et minde Vil alle de som her fremgaar Det Rettelig besinde« (sml. †alterkande).

Det 300x178 cm store epitafium består af en udsvejfet fyrretræsplade med egetræssnitværk. Retkantet skriftfelt i profileret, akantusprydet ramme flankeret af fritskårne kvindeskikkelser, der symboliserer dyder: Troen (med venstre hånd på brystet og en bog under armen) og Håbet (med blottet bryst, men nu uden attribut). Et knækket bånd omgivet af bladværk løber op omkring skriftfeltet og ender i et udsparet, krydsbåndsmykket felt flankeret af siddende putti. Øverst Kærligheden i skikkelse af kvinde med to børn og under skriftfeltet et hvælvet

ovalfelt kronet af englehoved og holdt af to englebørn. Hængestykke med bladværk.

Epitafiet er sandsynligvis udført af billedskærer Jens Jensen den ældre fra Kolby, som også har skåret epitafium nr. 5.¹⁰¹

Gravskriften står med hvid kursiv på sort bund, ligesom dydefigureernes navne: »Troen«, »Haabet« og »Kierlighed«, mens tankerimet i ovalfeltet er gyldent. Snitværket har brun bund og knækbåndene gyldne konturer; bladværket er grønt og blomsterrankerne røde, blå og grå. Dyderne hår er brunt og deres klædedragter holdt i blåt, rødt og gråt. På nordvæggen i skibets fjerde fag.

5) (Fig. 35) o. 1725-40, over Christian Hansen Merchel, kgl. tolder og birkedommer på Samsø 45 år, *1656 på Holtegaard i Sædland(!), boede og døde i Waadstrup i sit 69. år, efter 38 års ægteskab velsignet med fire sønner og tre døtre. Desuden hans hustru, Anneche Nielsdaatter Fogh, *1662 i Colding, enke i 18 år, †17. febr. 1743, 81 år gammel. Med tankerim: »hand har levet ærbar, sindig Ærlig Kierlig og Retsindig Som har Merche derudaf Stilhed var hans liv og lefnet Stille Kiv Ved Retten Jefnet Merches maa ved Merchels Grav«.¹⁰²

Det 240x145 cm store epitafium, som består af en udsvejfet bagplade i fyr med prydelser af eg, er bygget op omkring et ottekantet skriftfelt i bred, akantusprydet profilramme. Til siderne er to putti, som peger på indskriften, øverst et englehoved og nederst et hvælvet cirkelfelt, det hele indrammet af et knækket bånd omslynget af bladværk. På sokler udgående fra båndet står nederst to putti med krone og krans, herover to blomstervaser og øverst den opstandne Kristus.

Epitafiet skyldes sandsynligvis Kolby-billedskæreren Jens Jensen den ældre, †1740, jfr. det omtrent samtidige epitafium nr. 4. Det er antagelig bestilt af Merchels enke og muligvis sekundært tilføjet hendes dødsdata.

Både gravskriften og tankerimet, i det nederste cirkelfelt, står med gylden kursiv på sort bund. Skrifttavlen ramme er blåmarmorert, båndene blå med gyldne kanter og bladværket grønt, rødt og blåt på lys gylden bund. De fire putti har gyldent hår og er omslynget af røde,

blå og hvide slør, mens Kristus, med sort hår, har lyserødt lændeklæde. På nordvæggen i korets andet fag.

6) (Fig. 36) o. 1755, over Thor Rud, kgl. birkedommer og -skriver på grevskabet Samsøe. *8. aug. 1698 i Draxeminde i Lolland, forvalter over grevskabet Løvenholm i otte år, dernæst forvalter her på grevskabet i 14 og endelig birkedommer og -skriver sammesteds i ét. I 23 år gift med Ingeborg Marie Tryde; deres ægteskab begyndte 1732 og velsignedes med to endnu levende døtre. †ll. dec. 1755, 57 år og fire måneder gammel.

220x120 cm, skrifttavle af skifersten i enkelt profileret sandstensramme; hvori indfældet hængestykke af egetræ. Øverst er et riffelhugget felt med fronton bestående af to volutter; som topfigur en antikiserende olielampe. Under tavlen sokkel to konsoller, hvorimellem hængestykket.

Indskrift med fordybet kursiv i guld mod den sorte skifer. Sandstenen er lyst marmorert og

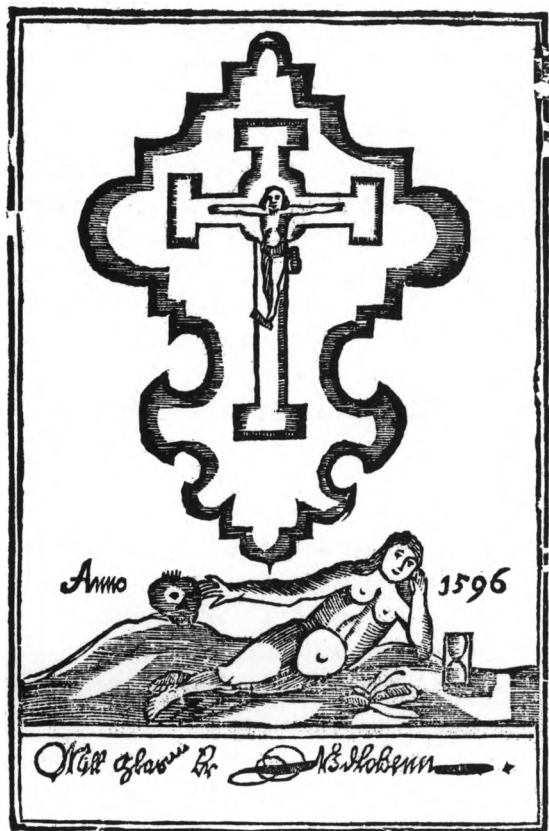

Fig.38. Mindetavle nr. 1, udført 1596 til senromansk krucifiks fig. 23a-b, sml. fig. 37 (s. 2706). NE fot. 1988. - Memorial tablet no. 1, made 1596 for the late Romanesque crucifix, fig. 23a-b, cf. fig. 37.

både frontonfelt og hængestykke dekoreret med bladsmykket muslingeskal i henholdsvis hvidt, blå og sort samt grønt og gråviolet. På frontonfeltet ses desuden til venstre vinge. På nordvæggen i skibets første fag.

†Epitafier. 1) O. 1579(?), sandsynligvis af træ, over »Karen Mester Jørgens i 31 Aar og Mester Hanses i 8 Aar, som var den første Ægte Provste-Qvinde her paa Landet, som døde Kyndelmisse Aften 1579. Moder til en Søn og 6 Døttre, alle Sal. for sig hensovet i Herren, de 5 her begravet, de 2 i Aarhus Dom-Kirke hos deres Mand (!) Sal. Lars Bertelsen, i fordum Tiid Biskop og hos Mester Laurids Nielsen Canich og Sogne-Præst til Domkirken«. ¹⁰³ Over indskriften maleri af Korsfæstelsen flankeret af »en Fa-

Fig.37. Mindeplade malet 1596 (s. 2706) med krucifiks (fig. 23a-b). Stik i P.J.Resen: Descriptio et illustratio Samsøe, 1675. - Gilded crucifix (fig. 23a-b) on the memorial tablet painted in 1596. Print in P.J. Resen: Descriptio et illustratio Samsøe, 1675.

Fig.39. *Mindetavle, bekostet af Rasmus Pedersen, Stavns, 1784, over seks druknede, hvoraf tre var hans sønner (s. 2707). Samsø Museum, Tranebjerg. NE fot. 1988. - *Memorial tablet, commissioned by Rasmus Pedersen, Stavns, 1784, in memory of six who lost their lives at sea, three of whom were his sons.

der med en Søn« og »en Moder med sex Døtre«. ¹⁰⁴ Moderen må være Karen (Sørensdatter) og faderen formentlig hendes første mand, provst Jørgen Samsing, †1572; indskriften, der også nævner Karens anden mand, provst Hans Knudsen, †1603 (jfr. †gravsten nr. 2), er malet efter 1588, eftersom biskop i Århus Laurids Berthelsen, †1588, omtales som salig.

1741 fandtes epitafiet, med næsten samme ordlyd, stedfæstet til Besser kirke; ¹⁰⁵ her er dødsåret dog opgivet til 1599, hvilket måske har medvirket til, at yngre kilder har troet, at der var tale om to forskellige epitafier. ¹⁰⁶ O. 1758 i koret »øverst imod Alteret«, sikkert mod syd. ¹⁰⁷

2) O. 1616, formentlig af træ, over »Mester Niels Mule, fordum Sogne-Herre til Wonsbjerg

og Besser Kirke og Land-Provst her paa Samsøe, nesten udi 13 Aar, som døde og sagtelig hensov udi Herren den 3. Julii 1616«. På tavlen var malet to adelsvåbener. ¹⁰⁸ Hang o. 1758 på væggen næst ved altret, ⁹⁸ muligvis et af de steder, hvor der 1935 afdækkedes †kalkmalede epitafierammer (s. 2684).

Mindetavler. 1) (Fig. 38) 1596, træplade med profileret ramme, 139x111 cm. På midten er anbragt kopien af det ovf. beskrevne *krucifiks; herom er med en malet kontur markeret et kartouchefelt. Tavlen dækkes i øvrigt af en 1935 genfremstillet indskrift: »Thette forgylt Crucifix War bundit paa it Døt Meniske Oc Kom Flydendis her till Land, Ved Ilse Made - i Tranbiøru Sogn, der - Di Vile age Ded till Kir - gorden Kunde 4 heste icke dra - ge Ded icke Kunde Di - heller Fange Sam(m)e Lig till Kalbøi Kircke Mens Der di - Vende Vogenen Om till Dene Onsberu Kiergord Drog 2 Heste Ded Lettellig oc bleff Begraffit Ved Den her øster Goffel (gavl) aff Kirckien Oc Hauer Denne Kircke Sit Naffuen Aff Samme forgylt Kars og Kallis paa Denne Dag Hellig Kors Kircke«. ¹⁰⁹ Indskriften, med gylden fraktur på sort bund, efterfølges af datering med skråtstillede versaler: »Anno 1596«. En stejlskreven frakturindskrift: »Miit glas Er Vdløbenn« hentyder til et maleri på tavlens nederste del, fremdraget 1935: En korthåret, nøgen, men kønsløs person, som ligger på en blomstersmykket plæne med lukkede øjne, omgivet af kranium og timeglas. Stafferingen, fra 1935, består af sort, rødt og guld.

Tavlen, der er udført samme år, måske af samme mester som altertavlen, er tidligst nævnt og gengivet 1675 (fig. 37). ¹¹⁰ I 1800'ernes sidste del blev den da gule indskrift opmalet med anvendelse af datidens retskrivning.

På nordvæggen i korets første fag, oprindelig længst mod øst, sikkert på et af de steder, hvor der 1935 afdækkedes †kalkmalede epitafierammer (jfr. s. 2684); nu på væggens midte.

2) (Fig. 40) o. 1775, over otte ved et forlis omkomne, med tospaltet indskrift, til venstre: »I Aaret 1775 den 9. Martii udseylede Fra Samsøe til Norge H^r. Peder Rasmusen med ham var Kiøb. Rasmus Sørsen fød i Udstrup 1748. Gift i

sit 18. Aar med ærlige og Dydige Pige Giertrud Clemmensdat. fød i Stauens med hvem han levede et kierligt ægteskab i 19 Aar, velsignet med 3 Søner og 3 døttre. Dernest Rasmus Mads. af Norby Dren Søren Jensen - A^o Eodem udsejlede Hr. Clemen Rasms. Rasmus Søren. Søn 18 Aar med Jagten Zizilia med ham var Kiøbmd Christian Mærchel Martros Rasmus Rolandsen Jens Alstrup. Bekostet til ære over de afdøde af Her Christen Willadsen og Giertrud Clem(m)ensdatter Boende i Stauens paa Samsøe«. Til højre: »Gud Noa i arken Selv 8 omskandset Da Arken i Syndfloden hoppet og Danset paa Bølgerne Top ... Galop Paa Ara ... der den standset Da den paa ... havde Danset En anden forandring her Sees og Gives her Haabet gaar under Her 8te aflives skøn Cicilia sin glans her tabte og Sands Med stormende Sneefog Gud møtte paa Vandet De druknede alle og fik ikke Landet«. ¹¹¹

Den 235x155 cm store tavle består af maleri i olie på træ med profileret, tandsnitsmykket ramme samt udsavet og bemalet topstykke. Midt på topstykket de kronede, sammenslyngegede initialer CWS (for Christen WilladSen); heromkring er palmekrans støttet af to vingede, basunblæsende kvinder i krinoliner med store halsudskæringer. Selve maleriet viser et oprørt hav, hvori tre skonnerter tumler rundt; en brig i horisonten synes at have nået mere smult vande. Over havet er mørke skyer. Et todelt felt i billedets nederste del afgrænses af laurbærkranse, som holdes af treforkbevæbnet Neptun; det rummer indskrifterne, som står med gylden fraktur på sort bund. Det oprørte hav er blåsort, skyerne brune og skibenes sejl samt indskriftfelternes laurbærkranse grågule. Rammen er rød med forgylde lister og topstykkets kvinder klædt i rødt og brunt med sorte vinger. Siden 1935 ophængt på tårnummets nordre væg.

*Mindetavle. (Fig. 39) 1784, over seks på havet druknede personer. Med indskrifter i to spalter, i den ene: »A 1767 9^d Decb Blev den 1ste Broder Hr. Jörgen Olufsen fra Stauns med en Jolle Østen Samsøe 1772 13^d Mai blev den 2^{den} Broder Hr. Jens Olufsen udsejlede af Jagten Norden Samsø 1775 den 29. Marts Kuldsejlede i Nord-

Fig.40. Mindetavle nr. 2, malet 1775 til minde om et forlis med otte omkomne (s. 2706). NE fot. 1988. - Memorial tablet no. 2, painted in 1775 to commemorate a shipwreck with the loss of eight lives.

søen Galeasen Haabet fra Samsøe med hvilken blev den 3de Broder hr. Peder Rasmussen fra Stuiens (!) samt Kiøbmand Rasmus Sørensen af Stauens Matros Rasmus Madsen og Dreng Søren Jensen Begge af Nordbye:¹¹² sat Til æreminde Bekostet af de 3de Brødres Fader Rasmus Pedersen af Stauens 1784«. I den anden spalte: »Ynksom Øie vil du See Saadan gik det Brødre Tre Saadan gik det Brødre Trende Deres liv fik hastig ende Søren aabnede sin mund Drog dem ned paa Havsens Bund Siælene har Gud i gjemme Gid vi de(n)ne Sorg maa glemme«.

Den 233x158 cm store tavle synes i hovedsagen udført med mindetavle nr. 2 som forbillede. Topstykkets palmekrans omslutter de

sammenslyngede initialer RPS (for Rasmus PederSen). Maleriet forestiller to kæntræde skønerter, hvorfra folkene kastes ud; en jolle ligger med bunden i vejret i billedets øverste del. I baggrunden klipper, nederst indskriftfelt omgivet af rankeværk og delt i to af havuhyre. Indskrifterne, som står med kursiv, er ligesom initialerne i topstykket sorte på rød bund. Skibbrudsscenen er holdt i blå og gulbrune nuancer, rammen er sort med forgyldte lister og tandsnit i guld og grønt, mens de basunblæsende kvinder er klædt i hvidt og brunrødt.

I maleriets nederste højre hjørne ses signaturren »20-1-1902. S. Jensen«, en henvisning til en, ud fra de overmalede indskrifter, åbenbart ret hård restaurering.¹¹³ Tavlen er efter 1800'ernes midte overført til gårdejer Jens Snedker Jensen i Stavns.¹¹⁴ Nu på Samsø Museum, Tranebjerg.

†*Mindetavle*, o. 1692, bekostet af Jørgen Jensen i Stavns (jfr. dåbsfad, †fontegitter og epitafium nr. 3) til minde om de ved et skibsforslis 1692 omkomne. Indskriften lød: »Anno 1692. den 20. Martij Palme-Søndag seilede fra Samsøe med en Skude kaldet Duen af Stavns, kuldseilede Norden for Lessøe den 21. Martij, Skipperens Navn Morten Sørensen af Brumbye, den anden Ole Rasmussen af Tofteberg, den tredje Rasmus Nielsen af Brumbye, den fjerde Michel Michelsen af Langemarch, den femte Jens Thomasen af Agerup, som alle bleve omkomne, hvilke Siæle skal glædes og ziies med en glædelig Opstandelse. Er bekostet af Jørgen Jensen i Stavns til de salige Dødes Amindelse«. Desuden var maleri af skibe i nød.

Hang o. 1758 »allernederst« i kirken,¹¹⁵ og fandtes muligvis endnu 1874, da Magnus-Petersen så en tavle til minde om et forlis 1692, som dog var udført (ommalet?) 1748.

Gravsten. 1) Romansk, af granit, ca. 68x23 cm. Midt på stenen er ved fordybet kontur markeret et cirkelkors med lang stamme, måske stående på en lille fod (en Golgathahøj?),¹¹⁶ jfr. sten nr. 1 i Fårevejle (s. 2448) og sten nr. 1 i Tranebjerg. Sandsynligvis i forbindelse med korombygningen i 1400'ernes første del indmuret i korets østgavl umiddelbart over jordsmonnet og som det øvrige murværk hvidkalket.

2) (Fig. 41). Romansk, af granit. Trapezformet, 123x47-43 cm, med dobbelte, tovsnoede vulster langs kanten samt som markering af et mindre felt på stenens øverste del; dette rummer indskrift i reliefmajuskler: »IEHUP« (Jesus?). I hovedfeltet er et reliefhugget processionskors med knop midt på stangen; det står på en lille, tresidet høj. I korsets svikler henholdsvis rosetter og blade; flankerende stangen ses øverst to fugle, nederst spiralornamenter. Stenen, som typologisk slutter sig til en gruppe sten i og omkring Århus,¹¹⁷ er formentlig samtidig med sten nr. 1 indmuret i korets østgavl (nu delvis under jordoverfladen).

3) O. 1650, figursten med udslidt gravskrift. Rød kalksten, 188x130 cm, med øverste venstre hjørne afslået og fordybet kursiv i det nederste af to omtrent jævnstore partier indenfor den profilerede ramme. Det øverste, fordybede felt rummer tre knæstykker, en mand flankeret af kvinder. Alle står frontalt med hænderne lagt mod hinanden i bøn; manden har skulderlangt hår og hageskæg og er iført en vid klædning. Kvinderne har hovedlin og kapper med markeret skulderstykke. Rundbuer over figurerne hoveder danner en sammenhængende arkade, som hviler på konsoller. I hjørnesviklen til højre er en basunblæsende engel, i de midterste relieffer af henholdsvis Korsfæstelsen og Opstandelsen. Det nedslidte skriftfelt er øverst og til siderne kantet af en spiralbort (»løbende hund«). Et fordybet felt på stenens nederste del rummer tre nedslidte våbenskjolde, det midterste flankeret af kranium over korslagte knogler og timemeglas. Herunder er med fordybede versaler hugget en række sandsynligvis sekundære initialer, fra venstre »HSS«, »AM« og »ID«. Formentlig fra samme værksted som sten nr. 1 i Kolby. Siden 1948 som den fjerde til højre (nord) for nedgangen i en krans af gravsten lagt omkring et kær på kirkegårdens vestligste del.

4) 1600'ernes anden halvdel, med rester af en sandsynligvis sekundær indskrift. Gråhvid kalksten, 213x142 cm. På rammen nedslidt indskrift i skråtstillede, fordybede versaler. Nederst er halvbueformet skriftfelt omgivet af oprullet akantus, på midten fladrundbuet felt med relief-

Fig.41. Gravsten nr. 2, romansk (s. 2708). NE fot. 1988. - *Tombstone no. 2, Romanesque.*

fremstilling af den opstandne Frelser på graven mellem to soldater, og til siderne herfor to høje, rundbuede felter med stående, basunblæsende engle. Tre små fladrundbuede felter øverst rummer siddende skikkelse, måske Gudfader (i midten) og buster af en mand og en kvinde (til siderne). Under skriftfeltet er et udsparet felt med våbenskjold(?) mellem kranier og i de nedre hjørner englehoveder over udslidte inskriptioner.

Skriftfeltet er udfyldt af en sikkert sekundær, stærkt nedslidt indskrift i fordybet antikva. 1919 på kirkegården nær tårnets sydmur, så godt som skjult under gravsten nr. 6. Siden 1948 som den anden til venstre (syd) for nedgangen i den ovf. omtalte stenkrans.

5) 1600'ernes anden halvdel, figursten med sikkert sekundær, nedslidt indskrift. Rødlig kalksten, 183x122 cm, med brud på begge langsider. På den glatte kantliste fordybede versaler, for-

mentlig bibelord.¹¹⁸ Stenen er ved en tværliste delt i forholdet 2:1 og øverste del udfyldt med halvfigurfremstillinger af en bedende mand og kvinde; manden har firkantet hageskæg og er iført kofte med krave, mens kvinden har kappe med slag. Over deres hoveder er rundbuer på små konsoller, adskilt af et krucifiks. Stenens nederste del rummer tværovalt felt flankeret af bladornamenter. Herunder er på prikket bund kranium og timeglas mellem nedslidte våbenskjolde. Hjørnerne udfyldes af cirkelmedaljoner med evangelister.¹¹⁹

Formentlig o. 1750 forsynet med gravskrift over Sørren Morten Søn, født i Brunbye; denne står med fordybet kursiv i det tværovale felt. 1919 i søndre våbenhus' gulv. Siden 1948 som den tredje til højre (nord) for nedgangen i den ovf. omtalte stenkrans.

6) (Fig. 42) 1600'ernes anden halvdel, figursten med sekundær, næsten udvisket gravskrift fra o.

Fig.42. Gravsten nr. 6, 1600'nes midte, med sekundær indskrift over Jens Rasmussen, †1796, gift med Anne Rasmusdatter (s. 2709). NE fot. 1990. - *Tombstone no. 6, mid-17th century, with a secondary inscription in memory of Jens Rasmussen, †1796, married to Anne Rasmusdatter.*

1796. Rødlig kalksten, 189x136 cm, med stiliseret flettebort. Et vandret bånd deler stenen i to jævnstore stykker, hvoraf det øvre rummer krucifiks stående på en lille høj og flankeret af en mand og en kvinde, begge vist som knæstykker, vendt mod korset. Manden har fuldskæg og er iført kofte med halsklud, mens kvinden har hårpung og kappe over skuldrene. Den nederste del optages af skjoldformet draperifelt med nedre tungkant; over dets midte er englehoved, til siderne palmegrene hvilende på henholdsvis timeglas og kranium.

O. 1796 er det sandsynligvis glatslebne skriftfelt forsynet med gravskrift i fordybet kursiv over Jens Rasmussen, *[17]69, †1796, gift med Anne O.(?) Rasmusdatter, *1772 og velsignet med en datter og (?) sønner. Nederst i feltet anes »M.R.S.(?)« og »O.M.D.« samt »1823«. 1919 på kirkegården nær tårnets sydmur, siden 1948

umiddelbart til venstre (syd) for nedgangen til den ovf. omtalte stenkrans.

7) O. 1700, med formentlig sekundær, slidt indskrift. Gråhvid kalksten, 199x131 cm. På midten et høj ovalt felt hvorom laurbærkrans med sløjfe forneden, til siderne to kjortelklædte skikkelser, der står på akantusblade med kugler på toskansk kapitæl over hovedet. Øverst ligger en person med en hånd under kinden og den anden støttende et timeglas på knæet. Nederst er et fladovalt felt og i hjørnerne cirkelmedaljoner hvori nu delvis udslidte motiver; øverst til venstre måske en vogn eller vugge, øverst til højre Jesu opstandelse, nederst til venstre en knælende person foran et træ under en krone(?), og nederst til højre et sejlene skib.¹²⁰ Sviklerne mellem medaljonerne og rammen rummer rosetter. Muligvis fra samme værksted som gravsten nr.

3 i Kolby.

O. 1761(?) er den oprindelige indskrift erstattet af en sekundær, nu stærkt slidt indskrift i fordybet kursiv. Samtidig(?) er der mellem ovalfeltet og de øvre medaljoner indhugget henholdsvis »MHS i Onsbierg« og »MJD 1761«. Siden 1943 som den tredje til venstre (syd) for nedgangen til den ovf. omtalte stenkrans.

8) O. 1700, genbrugt o. 1797. Rød kalksten, 233,5x151 cm, med karnisprofileret ramme. I hjørnerne fordybede, bladformede felter med blomster i relief, øverst tulipan og rose, nederst solsikke og lilje, svarende til sten i en række nordsjællandske kirker.¹²¹

O. 1797 er den oprindelige gravskrift udslebet for at give plads til indskrift over skipper, køb- og handelsmand Morten Sørensen i Vastrup og hustru, Anna Iens Datter. Han var født 6. marts 1725 i Bedser, †8. jan. 1797, 72 år gammel, hun var født 1. okt. 1742 i Ørbye. 11. okt. 1774 indgik de et ægteskab, som varede i 22 år og velsignedes med en datter. Fordybet kursiv med navne i store skønskriftbogstaver i et sandsynligvis sekundært, fordybet felt formet som rektangel med halvbue foroven. Skriftfeltets nederste del står blank, ligesom partiet derunder.¹²² Indmuret i søndre våbenhus' vestvæg.¹²³

9) O. 1700, med rester af en sekundær indskrift. Gråhvid kalksten, 203x137 cm, med rek-

tangulært skriftfelt, som indenfor en glat ramme udfylder hele stenens bredde. Over skriftfeltet er en relieffremstilling af den opstandne Kristus stående på en kiste med rester af fordybet kursiv (initialer?). Hjørnerne udfyldes af cirkelmedaljoner med evangelistsymboler, øverst Mattæus-englen og Johannesørnen, nederst Lukasoksen og Markusløven. Under de øvre medaljoner er planter formede som volutter.

Muligvis o. 1876 er skriftfeltet udfyldt med en gravskrift i fordybet kursiv over Anne Jensdatter; nederst i den nedslidte indskrift kan skelnes »maj 1876«. Siden 1943 som den fjerde til venstre (syd) for nedgangen til den ovf. omtalte stenkrans.

10) O. 1700, med rester af en sekundær indskrift fra 1700'ernes anden halvdel. Rødlig kalksten, 189x140 cm, med det nederste højre hjørne brudt i to stykker. Indenfor en indefter skråfaset, tungekantet ramme udfyldes stenen af et laurbærindrammet cirkelfelt, hvorunder krans med gennemstukne palme grene. I sviklerne over cirkelfeltet ses engle med fakler og laurbærkrans og i de nedre hjørner kvinder, der som tegn på deres sorg holder en hånd under kinden.

I 1700'ernes sidste halvdel er den oprindelige indskrift erstattet med en gravskrift i fordybet kursiv over Barbra Sørrens datter, *171 (?) i Stauns, gift 175(?) med skipper, køb- og handelsmand Rasmus Peder Sen, *1721 i Stauns; de levede sammen i (?)1 år og fik en søn og en datter. Hun døde 17.(?) i sit 6(?) år, mens han kom i ægteskab med (?), *1767.¹²⁴ Mellem det cirkulære felt og palmekransen er de gravsattes initialer i fordybede, skråtstillede versaler: »RPS - BSD«. Midt i øverste randliste står »1765«, mens der umiddelbart under palmekransen er indhugget »C(?) 1876«. 1919 i søndre våbenhus' gulv.¹²⁵ Siden 1943 umiddelbart over for nedgangen i den ovf. omtalte stenkrans.

11) 1761, over »Mada(m)me« Margareta Skølen, enke efter salig Morten Lips, med hvem hun havde været gift i 10 år og avlet tre sønner og en datter, hvoraf de to sønner og datteren »forlængst ere hensovede«. Den yngste søn, birkedommer og skriver »her udi Grevskabet«,

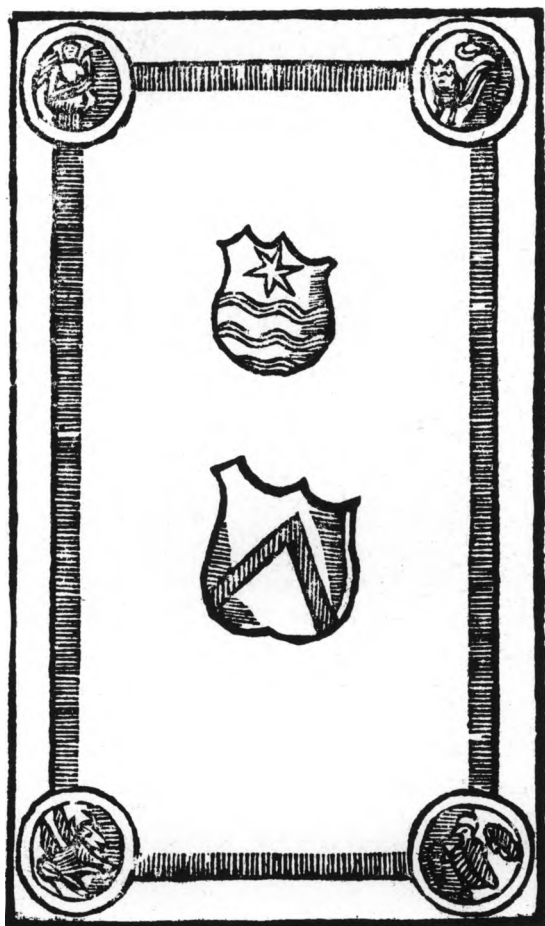

Fig.43. †Gravsten nr. 1, o. 1525-50 (s. 2712). Stik i PJ- Resen: *Descriptio et illustratio Samsøe*, 1675. - †Tombstone no. 1, c. 1525-50. Print in P.J. Resen: *Descriptio et illustratio Samsøe*, 1675.

Hans Christian Lips »efterlever men skal og Døe« og har derfor sammen med sin hustru, Anna Metta Dørup udvalgt dette sted til sin grav. Nederst står »A(nn)o 1761«. Rød kalksten, 114x56 cm, med reliefkursiv; i hjørnerne kvartcirkelslag med indskrifter i reliefkursiv på bånd omkring forskellige figurer. Øverst timeglas med: » ... s ... udløben«, og kranium over korslagte knogler med: »døden er syndens straf«. Nederst den opstandne Kristus med: »Opstandelsen til Livet« og den dømmende Kristus med: »kom(m)er for Dom(m)en«, Mellem de øvre kvartcirkelslag samt omkring og mellem de nedre er blomster og under gravskriften udvisket vers. Indmuret i korets nordmur.¹²⁶

12) 1800'ernes første halvdel, over de »2de el-skeflige] og hæderværdige Danne[kvin]der«, Giertrud Christine Koll, *20. maj 1766 i Kiøbenhavn, †1820 i Onsberg, gift med kammerråd ... sen ... Koll 1787. Desuden Marie H(elene?) Thonbo, *176(?) i Kiøbenhavn, †1819, gift med Peder C(hristian?) Thonbo. Rødlig kalksten, 185x97 cm, med brud i nederste højre hjørne. Fordybet kursiv indenfor ramme med rundstav og skråkant. I hjørnerne er rosetter udhugget i hvid marmor. Under gravskriften er muligvis tilføjet et fireliniet gravvers. Siden 1943 som den anden til højre (nord) for nedgangen til den ovf. omtalte stenkrans.

13) 1800'ernes sidste del, med indskriften, at »Denne udødelighedens [s]an[d]e Hauve er Indhegnet og Bekostet af Ri[t]mester, Told Inspecteur og Casserer Johan Christian von Mackene og Frue Anne Catrine Mackene Født Petersen i Aaret 18(9?)6«. Rød kalksten, 64x43 cm, med fordybet kursiv i felt med indskårne hjørner hvori cirkelornamenter; under feltet er enkelt, fordybet linieornament. Indmuret i skibets nordmur øst for nordre våbenhus.

14) Rød kalksten, 199x138 cm, fuldstændig slidt ned. Øverst på stenen anes fladt, fordybet indskriftfelt, i nederste venstre hjørne er et bomærke af form som krog med to skråstreger over det lodrette ben. Siden 1943 umiddelbart til højre (nord for) nedgangen til den ovf. omtalte stenkrans.

†*Gravsten*. 1) (Fig. 43) 1500'ernes midte, med skriftbånd langs randen, i hjørnerne brudt af medaljoner hvori evangelistsymboler. På midten to våbenskjolde, det øverste med en seksodet stjerne over tre strømme, det nederste med sparre (slægterne Stjerne-Juel og Sparre-Kaas?). O. 1675 i kirkens (korets?) nordside.¹²⁷

2) O. 1600, over mester Hans Knudsen, provst på Samsø i 32 år, †26. maj 1603, og hans første ægtefælle, Karen Sørensen Datter, †1579 (jfr. †epitafium nr. 1), med hvem han havde levet i otte år. Desuden nogle af de børn, som han fik med sin anden hustru, Anne Jens Datter: Anne Hans Datter, †1585, Knud Hansen, †1586, Anne Hans Datter, †1589, Inger Hans Datter, †1591. Lå o. 1758 i gulvet neden for altret.¹⁰⁷

3) 1600'erne, med sekundær gravskrift fra o. 1800. Hvidlig kalksten, 182x113 cm, stærkt slidt, med en revne på tværs over midten. Stenen var omgivet af en flad kant og delt i to ved muligvis sekundært, ca. 35 cm bredt indskriftbånd. I den øverste del var halvfignurer en face af en bedende mand og kvinde; manden havde smalt fipskæg og var iført kofte med spids halslinning, hvori indstukket halsklud, mens kvinden bar kappe. Over de to figurer var dobbeltbue dannet af en flad liste, der til siderne støttedes af konsoller. I sviklerne englehoveder. Den nederste del rummede fladovalt, forneden tilspidset felt hvorom en stiliseret blomsterbort. Over feltet var englehoveder, under det kranium, timeglas og bomærke af form som en krog på et kryds. I de nederste hjørner var våbenskjolde; til højre med skib, til venstre med jordsmon hvori tre tulipaner under initialerne KMD.¹²⁸

O. 1800 var stenen forsynet med gravskrift over Ab(ig?)ael Maria Jonas Datter, født i Stau[n]s, †1751 (?) og (?) (hendes ægtemand?), †62 år gammel(?); indskriften stod med fordybet kursiv i det fladovale felt. Lå 1919 i kirkegårdsdiget syd for tårnet.

4) 1673(?), over Jens Clemmensen, †(?), og hans hustru Maren Rasmusdatter (jfr. epitafium nr. 1).

5) 1711 (?), over Jørgen Jensen, *1647, †1711 (jfr. epitafium nr. 3).

6) O. 1725, over Jens Christensøn Heebo og hans to hustruer. Han var født i august 1664 på Helles,¹²⁹ †17(?)6. 1694 gift med Barbro Peders Datter, *16.(?) i Taftteberg, †1724 smst., 2(6?) år gammel. 12. juli 1727 gift med Margrette Jensdatter, født i Taftteberg, avlede en søn. Rødlig kalksten, 147x93 cm, med fordybet skriveskrift i retkantet felt hvorom rocailler; over feltet sås den opstandne Kristus. I hjørnerne var evangelistsymboler. Lå 1919 på kirkegårdsdiget.

7) 1700'erne, over skipper, køb- og [h]an[de]ls-[m]an[d] (?); han var gift med Do(rethe?) Peders[datter], født i Toftteb[jerg], Hvidlig kalksten, 170x108,5 cm, med en revne på tværs. Fordybet kursiv i høj ovalt felt omgivet af bladkrans med roset foroven. Øverst forsænket ovalfelt

hvori den opstandne Kristus og i hjørnerne forsænkede cirkelfelter med evangelistsymboler hvorover indskrifter.¹³⁰

Sandsynligvis sekundær gravskrift over handelsmand Jøren(!) Olle. sen, født i Sta[v]ns, †1797, med fordybet kursiv på stenens nederste del. Lå 1919 i kirkegårdsdiget sydvest for tårnet.

8) 1700'erne (?), sandsynligvis over en kvinde.¹³¹ Rødlig kalksten, 185x116 cm. Stærkt slidt,

et af de nederste hjørner samt en flis af langsiden slået af. I høj ovalt, hvælvet indskriftfelt spinkel, fordybet kursiv; feltet var omgivet af ramme bestående af tre sammenkoblede lister. Øverst og nederst var en lille sløjfe eller blomst. Lå 1919 på kirkegården nær tårnets sydmur.

†Begravelse. 1807 noteres, at der skal lægges ny lukkelse over den åbne begravelse i tredje kvindestol fra øst.¹⁴

KILDER OG HENVISNINGER

LAVib. C3. Århus bispearkiv. C. 1129. Samsø herredsbog 1772. - Onsbjerg. C. 438-10. Liber daticus. 1845-1908. - *Ved embedet*. Embedsbog for Onsbjerg residerende kapellaner indeholdende kirkesyn 1834-82. - Synsprot. 1862-19(62).

NM2. Præsteindberetning til Oldsagskommissionen 1809. Indberetninger ved Magnus Petersen 1874 (bygning og inventar), J. Kornerup 1893 og 1894 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1901 (bygning og inventar), E. Tang Kristensen udåt. (klokke), Arne Mortensen 1913 (epitafium), Poul Nørlund 1915, Niels Termansen 1915 og Eigil Rothe 1916 (kalkmalerier), Chr. Axel Jensen 1919 (bygning, inventar og gravminder), samme 1919 (monstrans) [Kai Uldall 1919?] (gravsten), N. J. Termansen 1935 (epitafier) og 1936 (†kalkmalerier, inventar), Olaf Hellvik 1967 (kalkmalerier) Mogens Larsen 1980 (inventar), Marie-Louise Jørgensen 1983 (inventar), Birgitte Skov 1983 (kirkegård), Niels Ole Funder Buch 1984 (inventar og gravminder), Lars Grambye 1988 (gravminder). - Ved udarbejdelse af beskrivelsen har redaktionen kunnet benytte tegninger og fotografier m.v. i arkitekt Marinus Andersens privatarkiv, venligst stillet til disposition af arkitekt Mogens Andersen. -Jfr. iøvrigt s. 2560. Redaktionen afsluttet 1991.

NM2. *Tegninger*. Plan, akvareller af eksteriør, font og krucifiks ved J. Magnus-Petersen 1874. - Akvarel af kalkmaleri ved J. Kornerup 1893. - Plan ved Chr. Axel Jensen 1919. - Opmåling af vindue ved Marinus Andersen 1966 (tryk). - Plan ved Henrik Jacobsen 1981. - To kalker af detaljer fra altertavle og skitse af gravsten usign. udåt.

NM2. *Notebøger*. J. Kornerup II, 51, 53. - E. Rothe nr. 13, 1915-16.

¹ Thurah s. 24. Mackeprang: Samsøs Kirker s. 81-82. Navnets alder er uvis; det er i et sagn knyttet til krucifikset ophængt på en tavle med en indskrift, der bl.a. fortæller, at kirken fik navn efter dette kors i 1596 (DaSagn III, nr. 582-83).

² DaMag. 1. rk. III, 181-82 og Gammeldanske diplomer 2. rk. III, 48-49, 20. nov. 1424.

³ RA. DaKanc. Sjællandske Tegneiser 1.august 1670 nr. 546. Afskrift hos Poulsen s. 47-48.

⁴ Det må f.eks. være her, biskop Niels Clausen Skade opholdt sig, da han 1510 udstedte et brev til kongen (Missiver Fra Kongerne Christiørn I.s og Hans.s Tid, udg. af William Christensen, II, 1914, nr. 244). Jfr. også Wiberg: Præstehist. I, 150f.

⁵ LAVib. Århus Bispearkiv. Samsø Herredsbog 1772.

⁶ DaSagn III, nr. 612.

⁷ DaSagn III, nr. 584. Kilden ligger i Tranebjerg sogn.

⁸ Ved Tranebjerg pastorat. Samsø-Tunø provsti. Synsbog for kirker. 1950-68.

⁹ Jfr. note 10, 14 og 65.

¹⁰ LAVib. Århus bispearkiv. Kirkesyn. 1700-1803.

¹¹ Ved Tranebjerg pastorat. Samsø provsti. Synsbog for kirker. 1903-47.

¹² Ved embedet. Synsprot. 1862-19(62).

¹³ Jfr. note 12. Risten ses ikke at være modtaget på museet.

¹⁴ LAVib. Samsø-Tunø provsti. Synsprot. 1803-1902.

¹⁵ Jfr. note 11 og 12.

¹⁶ Murpartiet tildækkedes ved indretning af ligkapel i våbenhuset 1939. Teglstene måler 28-28,5x13x8,5-9 cm; enkelte sten beskrives som glasurbrændte, hvilket snarest er resultatet af en hård brænding. Fugerne er uregelmæssige, til tider nærmest ryggede, ellers glattede fra oven og beskårne i underkanten. Murens øverste skifte og gesimsen er opmuret af en lidt større, 29-30x13,5x9,5 cm, og lettere brændt sten.

¹⁷ En beslægtet udvendig dekoration er konstateret på nordsiden af Sejerø kirkes kor (s. 2003).

¹⁸ Jfr. note 14 og 12.

¹⁹ Mål: 26x13x8-9 cm.

²⁰ F.eks. Jorløse kirkes tårn (s. 1967).

²¹ Mål: 27-28x14x8 cm.

²² Kun en bjælke er bevaret i fuld længde efter opførelsen af en ny skorsten 1966 ifølge oplysning i arkitekt Marinus Andersens arkiv.

²³ Mål: 27x13-13,5-14x8-8,5 cm, i østmuren mod skibets loftsrum 27-27,5-28x13-13,5x8-8,5 cm; fugerne i

Fig.44. Skibets nordside med rester af $\dagger$ sakristi? (s. 2677). NE fot. 1990. - North wall of the nave with traces of $\dagger$ sacristy?

det indre er oftest skråt glattede, undertiden dog let hulede.

²⁴ Hvælvet har afløst et fladt loft, der pudsedes 1871. 1881 omtales i brandtaksationen syv krydshvælv - to i koret, fire i skibet og et i tårnet. Jfr. Brattingsborg godsarkiv, pk. 472, 1911-16 og note 12.

²⁵ Vinduet nævnes 1809 i forbindelse med indsættelse af nyt glas. Vinduet må være tilmuret før 1871. Dette år indsættes de syv nuværende jernvinduer, et i tårnets vestside, tre i skibets og to i korets sydside samt et i våbenhusets østside (note 14 og 12).

²⁶ Døren nævnes 1812 som ny, mens der omtales mangler på vinduet både 1809 og 1813 (note 14).

²⁷ Adgangsf forholdene fra våbenhuset til loftet er ændret ved indretning af dets søndre del til ligkapel 1939, men også tidligere var der en trappe her, jfr. plan ved Magnus-Petersen 1874.

²⁸ Jfr. LAVib. Liber daticus. 1845-1908 og note 11-12.

²⁹ Thurah s. 24.

³⁰ Mål: 25,5-26x13x8-8,5 cm.

³¹ 1874 omtales våbenhusets »takke Gavle«; 1919 havde gavlen glatte kamme og en toptinde. Sidstnævnte udformning er ældre end 1911, da gavlen ønskes udført i stil med kirkens øvrige (note 11).

³² Venligst meddelt af graver Holger Berthelsen.

³³ En tilsvarende anbringelse af et sakristi kendes fra Højerup kirke på Stevns (DK. Præstø s. 361), hvor placeringen dog sandsynligvis er betinget af terræforholdene nord og øst for det nu nedstyrtede kor.

³⁴ Mål: 25x12,5x9,5 cm.

³⁵ Disse forlægs uregelmæssige forløb skyldes sandsynligvis, at deres nederste del må være hugget ind i ældre murværk; der er næppe tale om genanvendelse af dele af forlæg for hvælv i korets ældre fase.

³⁶ Jfr. note 10 og 14.

³⁷ Ombygningen af østre skjoldbue er udført efter 1870, da buen ønskedes rettet for en betydelig og vansirende skævhed. Ombygningen i vest er sandsynligvis samtidig, eventuelt udført i sammenhæng med tårnummets overhvalvning (note 14 og 12).

³⁸ Tilhører en østjysk gruppe af gulvfliser (jfr. Veng, DK. Århus, s. 3244 med yderligere henvisninger).

³⁹ En sammenligning mellem grev Danneskiold-Samsøes tegning (Brattingsborg godsarkiv, pk. 473, 1893-1931) og Kornerups, viser dog, at Kornerup ikke fuldstændig har fulgt forlægget.

⁴⁰ Dette arbejde, som ifølge indb. 1915 bestod af en overmaling fulgt af en nymaling, medførte tilsyneladende en vis forvanskning, jfr. note 12.

⁴¹ Grev Danneskiold-Samsøe (note 39) har: »Eod An(n)o i werd(nik?) fades tyd biscop lenses tha war her iak pausen ... preste ... samspø(!)« og »Anno dni mcdlxii i bisco(p?) Sch(ient?)es Tyd bleff thesse hwe-lynge Bildkomet«; under den sidste indskrift er skrevet: »anno dei 1462 i Biskop Schewes Tid blev denne hvalvning bygget« og ordet »Bildkomet« med Kornerups hånd rettet til »fuldkom(m)et«.

⁴² Om bomærkerne, jfr. Thorkild Ramskou: Jeppe Murers hat, i Skalk 1972/1 s. 32; her er nævnt et bomærke formet som 'hatten' i Vordingborg kirkes kor, dvs. som en ligesidet trekant med kors i hjørnerne, som skulle være at se i Onsbjerg kirke. Ramskous teori, at det trekantede bomærke er et Golgatasymbol, gendrives af Allan Tønnesen: Jeppe Murers hat - Golgathasymbol eller hvad, i Den iconografiske Post 1972, nr. 2, s. 19f.

⁴³ I Kornerups gengivelse lyder indskrifterne: »An(n)o ut tha var andhers petts kek kurø Sacres« samt »Eode(m) ano tha var h Je(n)s aus capellan has seuens ok Je(n)s ebbes kirkewerier«. Variationerne mellem denne gengivelse og den nuværende stammer sandsynligvis fra opfriskningen 1914.

⁴⁴ F.eks. Sønder Vissing, Tem, den 1878 nedrevne Nebel (Voer hrd., Århus amt), Ginnerup, Nørre Dyrs, Ødum, Skader, og Vellev. Desuden Vejlbj, Viby, Tunø og Vilsted (DK. Århus s. 1467, 2135, 2387 og 2599).

⁴⁵ Ifølge indb. 1915 stod den forreste af de hoseklædte personer med ryggen mod beskueren og en pisk(?) i hånden; den bageste vrængede.

⁴⁶ I indb. 1915 er denne skikkelse opfattet som hørende til en anden scene. Paralleller til røverens placering i spidsen for optøget findes dog, f.eks. i Viskinges Korsbæringsfremstilling, der som ndf. nævnt minder en del om Onsbjergs. Desuden i et nu forsvundet Korsbæringsbillede i Marienkirche, Gdansk, jfr. Ulla Haastrup: Kalkmaleri i Viskinge og kunst i Westfalen, i NMArb. 1967, s. 5-18.

⁴⁷ I indb. 1915 anføres, at der på væggens nederste del var rødlige farvespor. For paralleller til tæppemønstringen, jfr. f.eks. Isefjordsværkstedets udsmykning

af sakristiet i Bregninge o. 1460-80, s. 1742 og den o. 1425-50 udførte dekoration i Viskinge, s. 1876.

⁴⁸ Hertil er således anvendt lokalfarver, ligesom der er tilløb til formgivning ved hjælp af skygger.

⁴⁹ Jfr. A. Matejcek & J. Pesina: *Gotische Malerei in Böhmen*, Prag 1955, Carl Georg Heise: *Norddeutsche Malerei*, Leipzig 1918, C. Hölker: *Meister Conrad von Soest und seine Bedeutung für die norddeutschen Malerei in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Münster 1921 og Alfred Stange: *Conrad von Soest Königtums in Taunus u.ä.*

⁵⁰ Jfr. s. 1870 og Ulla Haastrup (note 46).

⁵¹ S. 367 og 1510 samt DK. Frborg. s. 1074; i Nødebo er malerierne desværre hårdt restaurerede. Desuden Bengt Söderberg: *De gotländska passionsmålningarna och deras stilfränder. Studier i Birgittinskt muralmaleri*, Stockholm 1942, s. 260-64, samme: *Svenska kyrkomålningar från medeltiden*, Stockholm 1951, s. 151f. og Henrik Græbe og Peder Bøllingtoft: *Rørby kirkes kalkmalerier*, i NMArb. 1983, s. 68-82.

⁵² Sandsynligvis er det den samme maler, der har udført både den kalkmalede ramme og krucifikstavlen, jfr. udformningen af de kalkmalede englehoveder mellem rammetopstykkets indskriftsbånd og under spirene.

⁵³ Også her var der spor af jernhager langs hovedfeltets kant.

⁵⁴ I hjørnerne mod øst er der tydelige spor af reparede revnedannelser. Magnus-Petersen nævner 1874, at der i bordets overflade er en ca. 31,4 cm stor fordybning, måske en helgengrav. Denne er nu skjult af bordets træbeklædning.

⁵⁵ Jfr. A. Bartsch: *Le Peintre-graveur*, I-XXI, Wien 1803-21, XI nr. 49-52.

⁵⁶ Billedskæreren har fulgt forlæggene så nøje, at han har medtaget det øverste af ryglænene på de stole, som Mattæus og Markus sidder i; disse fremtræder på tavlen som dels en vandretliggende bue bag Mattæus' hoved, dels en vinkel over Markus'. Mattæus' lukkede stol er en forvanskning af forlæggets, med en dug dækket bord.

⁵⁷ De udskiftede felter er på Nationalmuseet (inv. nr. D12644); de måler 50,5x158 cm, mens selve skriftfelterne er 36x143.

⁵⁸ Rosetterne er fornyet 1935 med støtte i gamle spor og - først og fremmest - i en roset på en altartavlevinge i Kongsted kirke (DK. Præstø s. 536).

⁵⁹ Jfr. Jensen: *Snedkere*, s. 68-73 samt Merete Bergild og Jens Jensen: *Rosenholm-skabet og dets mestre Mikkelt van Groningen og Laurids Andersen Riber*, i *Hist. Aarbog for Randers Amt* 1987, s. 25-41. Desuden DK. Århus s. 556. At det næppe er Groningen selv, som har skåret Onsbjergtavlen, antydes af dens bundne komposition og af det forhold, at de til dens motiver anvendte forlæg ikke er brugt på andre Mikkel van Groningen tilskrevne arbejder.

⁶⁰ Sammen med årstallet fandtes indskriftrester, der forsøgsvis tolkedes som et kronet »C4«.

⁶¹ Jfr. note 14. En mindre forsinkelse af arbejdet blev forklaret med, at grevskabets maler, som også var murer, havde været optaget af opmuringen af den østre hvælving i Kolby, jfr. s. 2640.

⁶² En mindre restaurering blev foretaget 1984. Da var kun Kristusfiguren alvorligt skadet.

⁶³ De brændte dele blev senere forvekslet med et i Tranebjerg 1851 stjålet sæt, jfr. Møller. Se desuden s. 2591.

⁶⁴ Ved embedet. Embedsbog for Onsbjerg residerende kapellaner indeholdende kirkesyn 1834-1882.

⁶⁵ DK. Århus s. 1413 og 2072. Lignende stager findes desuden i Ols (DK. Bornholm s. 358), samt i Fjellstrup, Sottrup og Nybøl (DK. Sjy. s. 308, 2237 og 2276).

⁶⁶ Thurah s. 25 med fig. 7-8, og KglBibl. König. Indskriftpladerne synes forsvundne inden 1874.

⁶⁷ Thurah (note 66) og KglBibl. König omtaler Krog som henholdsvis rektor og lektor.

⁶⁸ For Onsbjerg-krucifiksets datering og formodede oprindelsessted, jfr. P. Bloch: *Staufische Bronzen: Die Bronze-Krucifixe*, i *Die Zeit der Staufer*, Stuttgart 1977, bd. V, 291-300, og R. Marth: *Untersuchungen zu romanischen Bronzekreuzen*, *Europäische Hochschulschriften*, Reihe XXVIII, bd. 87, Frankfurt a.M. 1988 (for Onsbjerg-krucifikset specielt s. 31 og 366). Jfr. desuden H. Langberg: *Gunhildkorset*, 1982, s. 23f., og for de øvrige, skandinaviske krucifikser, P. Nørland: *To processionskrucifikser på Nationalmuseet*, i *Kunstmuseets Aarsskrift* 1920, s. 74-81, C. Nordenfalk: *Konstantin den Store i Skåne*, i *Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum*, Lund 1944, s. 88-136, E. Cinthio: *Majestas Domini Crucifixi*, i *Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum*, Lund 1958, s. 193-218, og M. Blindheim: *En gruppe tidlige, romanske krucifikser i Skandinavien og deres genesis*, i *Kristusfremstillinger*, red. U. Haastrup, 1980, s. 43-65.

⁶⁹ Identiteten af denne - uglorierede - person er uvis. Regine Marth (note 68) afviser i brev til redaktionen, at det kan være en bibelsk figur, og foreslår i stedet en samtidig stifter, jfr. J. Deer: *Das Kaiserbild im Kreuz*, i *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte*, bd. 13, Bern 1955, s. 48-110.

⁷⁰ Jfr. Martin Blindheim: *Brukrusifikset - et tidlig-middelaldersKklenodium*, i *Universitetets Oldsaksamling, Årbok* 1956-57, s. 151-93. Englen øverst på Onsbjergkorsets stamme har muligvis holdt jordklode, et attribut, både Michael og Gabriel kan forsynes med.

⁷¹ Nærmest kommer nok madonnafiguren fra Randers fjord (NM2, inv. nr. 9092), jfr. C. R. af Ugglas: *Randersmadonnans »sjæl«*, i *Fornvännen*, Helsingborg 1945, s. 136-53.

⁷² DK. Frborg. s. 2586 og s. 2788, desuden Poul Nør-lund i Danmarks Billedhuggerkunst, red. V. Thorla-cius-Ussing, 1950, s. 52f. Krucifikset fra Nørre Om-me er nu på Ringkøbing Museum. For det asym-metriske lændeklæde, jfr. desuden det »gyldne« kru-cifiks fra Ørting kirke, DK. Århus s. 2699.

⁷³ Kopien udførtes af konservatorerne Gerda Møller og Hans Hein, jfr. NMARb. 1970 s. 201 og C. E. Møller: Onsbjerg-krucifikset, i Meddelelser fra År-hus Stift, 1970, s. 136-38.

⁷⁴ KglBibl. König nævner, at monstransen står på en firkantet fod.

⁷⁵ Sammenlignet med samtidige monstranser af samme type synes Onsbjerg-monstransens nuvæ-rende overdel temmelig lav, jfr. f.eks. Didron Ainé: Manuel des oeuvres de bronze et d'orfèvrerie du moyen age, Paris 1858, s. 168f. med fig. 133, C. R. Uggla: Bidrag til den medeltida guldsmedkonstens historia, I, Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 50:3, Stockholm 1941, s. 33f., og O. ter Kuile: Koper & Brons, udst. kat. ude. af Rijksmuseum Amsterdam, 1986, s. 31f., kat. nr. 28-34.

⁷⁶ I forbindelse med overførslen kan monstransens fod tillige være fornyet, formentlig på bekostning af greven eller godsforvalter August Kruuse (AK?).

⁷⁷ Ifølge gavebrevet (kopi dateret 18. marts 1923 på Nationalmuseet, jnr. 39/46), skulle donationen træde i kraft, når den sidste descendant af A. C. Danne-skiold-Samsøes forældre var død.

⁷⁸ Mackeprang: Døbefonte, s. 98 og 406.

⁷⁹ I forbindelse med indretningen af et kalkgemme i kirkens vestende 1808 klages dog over, at døbefonten er blevet tilsmudset, hvilket antyder, at den på dette tidspunkt havde sin plads i vest, jfr. note 14.

⁸⁰ Poul Halkjær Kristensen: Danske tinmærker, ved Holger Rasmussen 1983, s. 49.

⁸¹ Thurah s. 28: »I Funten, som er smukt bygt med Tral-Verk, og malet, læses dette ...«.

⁸² Jfr. Merete Bergild og Jens Jensen: Rosenholm-ska-bet og dets mester. Mikkel van Groningen og Laurids Andersen Riber, i Historisk Årbog for Randers Amt 1987, s. 25-41 (note 21), og samme: Niels Jensen - billedskærer i Aalborg -1615-1645, i Fra Himmerland og Kjær Herred, 1989, s. 5-30, især s. 25-27. På alter-tavlen i Tranebjerg er ligeledes et par figurer, som tilsyneladende er skåret af Christen Jensen. Fra samme værksted som Onsbjerg kirkes prædikestol er desuden muligvis hermerne på Gladsakse kirkes præ-dikestol (DK. Kbh. Amt s. 364).

⁸³ 1935 fandtes både en del brud i stolens snitværk og mangler som halvmåner, bånd, et løvehoved og flere hængestykker. I rammestykket nærmest opgangen konstateredes not- og taphuller, som viste, at stolen tidligere havde haft tilsluttende fopgangspanel.

⁸⁴ Jfr. note 64 og Rasmussen: Billedsnidere, s. 16: I

1849(!) havde man i de fire kirker på Sydsamsø op-stillet nogle forfærdelige »havebænke«. Et af de ud-skiftede stolestader blev anbragt i alderdomshjem-mets have, en anden i nabohaven.

⁸⁵ Udskrift af Samsø branddirektorats vurderings-protokol, Brattingsborg godsarkiv, pk. 471, 1756-1916.

⁸⁶ Muligvis en skriftestol beregnet til sognepræsten; jfr. Erik Skov: Skriftemål og skriftestol, i Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller, 1983, s. 113: »I kirker, som havde flere præster, havde hver præst sin egen skriftestol.« Sml. Besser.

⁸⁷ En lignende stol, med gardinomhæng øverst, ses på ældre fotografier og er omtalt i Marinus Ander-sens korrespondance dec. 1951.

⁸⁸ Thurah s. 26: »I Choret er et gammelt Munke-Skab med Aars-Tal 1522«.

⁸⁹ Horsens Orgelbyggeri: Katalog 1923.

⁹⁰ Jfr. skrivelse fra Kirkeministeriet august 1935, med tilladelse til anskaffelse af salmenummertavler med løse tal.

⁹¹ 1902 udtryktes ønske om fire nye tavler til den nye salmebog, jfr. note 14. O. 1910 fandtes syv tavler. Af både de gamle og de nye tavler er der nu syv.

⁹² Larsen s. 67.

⁹³ De øverste arme blev 1988 genfundet. Kronen var da netop afrenset efter i mange år at have været malet sort.

⁹⁴ Nyrop: Kirkeklokker, s. 110.

⁹⁵ Merete Bergild og Jens Jensen: Rasmus Christen-sen - en århusiansk billedhugger fra sidste halvdel af 1600-tallet og hans arbejder i østjyske kirker, i Øst-jysk Hjemstavn 1987, s. 9-21. Ingen af de epitafier, som Rasmus Christensen her tilskrives, er regnskabs-mæssigt dokumenterede. Til forskel fra epitafiet i Onsbjerg er de alle prydet med de afdødes portrætter og har dydefigurer til siderne.

⁹⁶ Den af Rasmus Christensen udførte og 1670 staf-ferede altertavle i Voldby (Randers amt) er både sig-neret »R.C.S. Beleds« (Rasmus ChristenSen Billeds-nider) og »R.C.S. Maler«, mens prædikestolen i Hadbjerg (Randers amt) har malet indskrift »R.C.S.B. 1663« og »R.C.S.M. 1664«. Da Rasmus Christensen i øvrigt omtales som billedskærer, be-høver der ikke at være tale om en identitet mellem ham og maleren med de samme forbogstaver - om-end forekomsten af signaturen RSM på epitafiet i Onsbjerg nok kan tages som en bekræftigelse af for-bindelsen til Rasmus Christensen.

⁹⁷ Ifølge bl.a. Thurah s. 27 var Laurits Fogh bror til borgmester i København Jørgen Fogh, Griffenfelds svoger. Dette kan dog ikke umiddelbart verificeres, jfr. f.eks. slægtsoversigten i J. Hoffmeyer: Blade af Aarhus Bys Historie, 1904-11, 1,2 s. 498f.

⁹⁸ Thurah s. 27.

⁹⁸Jfr. note 14. Det tunge epitafiums ophængning er

allerede omtalt som problematisk 1830 og 1842. Flere gange i 1900'erne har der atter været problemer med det genopsatte epitafium.

¹⁰⁰ Jfr. bl.a. epitafier over anonymt ægtepar 1665, i Århus Vor Frue (DK. Århus s. 1202, nr. 4), over sognepræst T. Nielsen Ferslev, opsat 1666 i Ørsted kirke (Randers amt), over M. Thygesen Hviid og hustru, opsat 1668 i Randers S. Morten, og over Anders Vinding †1682, i Vejerslev kirke (Viborg amt).

¹⁰¹ Otto Norn: En østjysk billedskærerslægt fra det attende Aarhundrede, i NMArb. 1939, s. 43f. Jens Jensen I var den første af tre Samsø-billedskærere af samme slægt og navn.

¹⁰² Ifølge Thurah s. 27 var Anneche Nielsdatter Fogh søster til Laurids Nielsen Fogh, epitafium nr. 2. Jfr. Norn (note 101, s. 46). Christian Hansen Merchels dødsår er ikke anført, men må ud fra oplysningerne om hans fødselsår og alder være o. 1725.

¹⁰³ Jfr. begravelse nr. 49, ejet af superintendent Laurids Berthelsen, †1588 (DK. Århus s. 912). Desuden †gravsten nr. 21, 24 og 25, over Laurids Berthelsen og hans familie (smst. s. 822f.).

¹⁰⁴ Thurah s. 26, jfr. KglBibl. König med så godt som enslydende afskrift og beskrivelse.

¹⁰⁵ MarmDan. II, 190. I gengivelsen af indskriften her hedder det, at de to døtre hvilede i »Aarhuus Dom-Kirke hos deres Mænd«.

¹⁰⁶ Således nævner Larsen s. 60 et epitafium over en provstinde, †1599, i Besser kirke og s. 66 et epitafium over en provstinde, †1579, i Onsbjerg kirke!

¹⁰⁷ Thurah s. 26.

¹⁰⁸ Mule var af adelsslægt, jfr. A. Thiset: Stamtavler over danske adelsslægter, VI, 1905, s. 183.

¹⁰⁹ Jfr. DaSagn III, nr. 582-83, samt Siegfried Svane: Danske Helligkilder og Lægedomskilder, 1984, nr. 351 s. 89f. (»Else Made kilde eller Hellig Kors kilde, Tranebjerg sogn«), Larsen betragter (s. 66) fejlagtigt det på dette tidspunkt ophængte krucifiks som en trækopi af en original, som skulle være indleveret til Det antikvariske Museum i København.

¹¹⁰ Resen s. 43. For forbindelsen mellem krucifiksets ophængning og altertavlens staffering, jfr. DaSagn III, nr. 584.

¹¹¹ Ifølge den første del af teksten er der tale om to forskellige forlis, hvoraf det første svarer til det sidste, der omtales på *mindetavlen.

¹¹² Jfr. mindetavle nr. 2, hvor Peder Rasmussens skibbrud ligeledes er mindet; her fremgår det, at det kuldsejlede skib havde forladt Samsø 9. marts 1775.

¹¹³ Under den nuværende tekst anes en tilsvarende følgende en ældre retskrivning; under 29. Marts således 29. Marty etc. S. Jensen kan ikke med sikkerhed identificeres.

¹¹⁴ Ifølge Larsen (s. 67) rummede kirken dels en tavle til minde om jagten Cicilia, der gik under 9. marts 1775, dels, over pulpituret, en tilsvarende over »3 af

Fig.45. Detalje af epitafium nr. 1, luthspillende engel, sml. fig. 31 (s. 2699). NE fot. 1988. - *Detail of wall monument no. 1, angel playing the lute; cf. fig. 31.*

bølgerne opslugte jagter, som skete i året 1772, 13. marts.« På tavlen i Samsø Museum, Tranebjerg, er der tale om tre forskellige forlis. Men da det ene fandt sted 13. maj 1772, kan der, opmålingen taget i betragtning, udmærket være tale om den samme tavle. Ifølge Poulsen s. 254, note 31, stammede den hos Jens Snedker Jensen ophængte mindetavle fra Onsbjerg kirke.

¹¹⁵ Thurah s. 29. Jfr. DaAtlas s. 256, vedr. Onsbjerg: »Daaben er givet af Jörgen Jensen v. Stavens 1690. Han har og bekostet en Tavle, som forestiller et Skib, der forgaar, samt Folkenes Navne, som med samme undergik 1692«.

¹¹⁶ Korsets sider er skjult bag murværket og kan ikke nærmere beskrives.

¹¹⁷ Jfr. f.eks. sten i Århus Domkirke og Hundslund (DK. Århus s. 755 og 2674f.).

¹¹⁸ Begyndende på den øvre kant ses således: »Jeg ved at min frelser lefver ... id sk ... skal se Gvd. Iob 19«. Muligvis er denne indskrift også tilføjet ved stenens genanvendelse.

¹¹⁹ Stenens type er almindelig i og omkring Århus, omend der ikke kan peges på noget værkstedsfællesskab.

¹²⁰ De to sidste motiver kan muligvis tolkes som henholdsvis Moses foran den brændende tornebusk og Noahs ark. Disse står eventuelt som prototyper på motiverne i stenens øvre cirkelfelter, idet Noahs ark peger frem mod Jesu opstandelse, Moses foran tornebusken mod Jesu fødsel.

¹²¹ F.eks. Køge S. Nicolai, Tårnby og Roskilde Domkirke (DK. Kbh. Amt s. 262, 302, 2074 og 2076), Ølstykke, Stenløse og Skuldelev (DK. Frborg. s. 2350, 2401 og 2595), samt Kirke Eskilstrup og Mørkøv, s. 319 og 803.

¹²² Langs indskriftfeltets yderkanter anes versaler, sandsynligvis spor af den oprindelige, før stenens genanvendelse borthuggede indskrift. Det tomme felt under indskriftfeltet synes ikke på noget tidspunkt behugget.

¹²³ Det er sandsynligvis denne sten, om hvilken der fortælles, at den oprindelig er sat over en provst Svane på Bisgaard, hvis bomærke, to faner over et kors, var udhugget på den. Disse blev afhugget,

hvorpå andre har benyttet stenen (DaSagn III, nr. 623).

¹²⁴ Navnet på Rasmus Pedersens anden hustru er forsvundet, ligesom Barbra Sørensdatters bryllups- og dødsår. Blev hun født 1715, er hun gift med den 30-årige Rasmus Pedersen 1751 og død 67 år gammel 1782, efter 31 års ægteskab.

¹²⁵ Denne sten skal efter overleveringen have været blandt de sten, samsingerne byttede sig til for korn i Norge. Det fortælles, at den oprindelig var lagt over en præst og hans kone, hvis portrætter er udhugget derpå (DaSagn III, nr. 623).

¹²⁶ Da stenen ses på et fotografi fra 1919, kan indmuringen være sket efter at synet o. 1910 ønskede de i gulvet liggende ligsten taget op og indsat i muren.

¹²⁷ Resen s. 44. De afdøde synes desværre ikke at kunne identificeres (venligst oplyst af Knud Prange).

¹²⁸ Stenens type har sandsynligvis svaret til gravsten nr. 1 i Kolby og til en del sten i og omkring Århus, f.eks. i Tilst (DK. Århus s. 1585).

¹²⁹ Sandsynligvis en gård på øen, hvis navn sidenhed er omdannet til et slægtsnavn, jfr. Poulsen s. 101.

¹³⁰ Stenen har muligvis svaret til stenene over henholdsvis Jørgen Stub og hustruer (1749), samt Olle Pedersen Nørager og hustru (o. 1763), i Kalundborg Vor Frue.

¹³¹ Den næsten udviskede indskrift begyndte »Her Under Hviler Den i Livet Dy(derige eller -del-skende)«, en form, der altid bruges om en kvinde.